

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзэн

№ 48 (16208)

2000 чылдың
апрель 29,
суббота

Ат салган шагы
16.00

Садар өртээ 3 рубль.

ЧАСТЫҢ, КҮШ-АЖЫЛДЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ-БИЛЕ

Эргим ха-дунмалар!

Тайбынның, частың болгаш күш-ажылдың байырлалы — Май 1-ни демдеглээр чаагай чаңчыл чүс ажыг чыл болуп турар. Бистин ниити бүгү-ле бергелеривис болгаш чедимче чок чүүлдери вис турза-даа, чүректерге бүзүрелди ол хайныктырып турар. Ук бүзүрелдер хамыктын мурнунда Россия Федерациязының Президентизинге В. В. Путинни сонгааны-биле холбашкан, Россия экономика талазы-биле күштүг, социал талазы-биле сайзырангай күрүне болган турар ужурлуг-даа болгаш ол сорулга-биле шиитпирлиг боттуг базымнарны баш удур кылып турар деп, ол хүн бүрүде бадыткап турар. Май 1 болгаш бо чылдың арткан хүннери Тывага чөпшээржилгениң хүннери, чоннун болгаш оон шилип алганы эрге-чагырганың ажыг ак сеткилдиг чугаалажылгазының хүннери, чаңгыс элтин, хамаатыларның сарыылдыг угаан-бодалының болгаш чөпшээржилгениң хүннери болган турары тон чугула.

Бистер дөгеревис — чаңгыс республиканың хамаатылары бис, дөгеревис чечектелишкенин күзээр бис. Май — республиканың көдээ ажыл-агыйында ажылдап турарларга нарын ай. Бо часкы хүннерде оларның канчаар ажылдаарындан бистин амыдыралывыска хөй-ле чүүлдөр хамааржыр. Амгы тарылга кампаниязын эвээш эвес нарын байдалдарда эгелеп турар бис: үрезиннер, кывар-чаар материалдар, артык кезектер чедишпейн турар. Ынчалзажок республиканың Чазаа болгаш оон Президентизи часкы тарылга чогуур деңгелге эртсин дээш, болгу дег бүгү-ле чүвени кылып турар. Ол ышкаш бо талазы-биле Россияның Көдээ ажыл-агый яамызы деткимчени көргүзөр

бооп азаан. Часкы хүн чылды чемгерер деп чүвени быжы-биле бодавышаан, көдээге дузалаар-даа бис. Ындыг болзажок эвээш эвес күженишкенин негеттинер апаар.

Май 1 — чаагай сеткилдиг бүгү-ле кижилерниң байырлалы. Бистер дөгеревис чаңгыс республикада, чаңгыс өргээде чурттап турар бис деп чүвени утпас ужурлуг бис, политиктиг кандыг-даа илерээшкенин болгаш социал чогуумчалыг эвес корум-чурум үрээшкенин бистин сырый эп-сеткил каттыжышкынывысты кошкадырын чеже-даа оралдажыр болза, бистер бүгү-ле байдалдарда ниити дылды дилээр база тып алыр-даа, бот-боттарын билчиринге болгаш бот-боттарын деткижеринге өөренип, а бергелерни ниити күш-биле ажып эртер ужурлуг-даа бис — мерген угаан ынчаар биске угаадып турар. Бистер — националын болгаш шажын-чүдүлгеге хамаарылгазын ылгай көрбес чаңгыс аай чон бис.

Май 1 — частың байырлалы, ындыг болганда, чалыы назынның база байырлалы-дыр. Езулуг демократтыг күрүнени тургузарын уламчылаар улуг бүзүрелди бистин аныктарывыска дагып турар бис. Олар амдан эгелээш, аңаа өөренир ужурлуг.

Эргим ха-дунмалар!

Частың байырлалы-биле, Май 1-биле Силер бүгүдеге байыр чедирерин чөпшээрер көрүнер! Ажылгыр чорук, чаагай кежик болгаш өөрүшкү силерниң бажыңнарыңарга өктереп турар болзун!

Тыва Республиканың Президентизи-Чазак
Баштыңы Ш. ООРЖАК.

ХООЧУННАРГА БЕЛЕКТЕР

Тыва Республиканың Чазак бажыңыңа Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельниковтуң удуртулгазы-биле 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайыныңа Тиилелгениң 55 чыл оюн байырларын эрттирер

болгаш белектээр талазы-биле организастыг комитеттин ээлчеглиг хуралы болуп эрткен.

Аңаа Чазак кежигүннери — байырлал хемчеглерин эрттирер талазы-биле бөлүктөр удуртукчулары, республиканың шериг ко-

миссары полковник Н. Кожевников хөгжүм-шини театрыңа хөй-ниитиниң болгаш хоочуннарның байырлыг хуралы, май 9-та митингини эрттирери дээш, оон-даа өске боттарының чорудар хемчеглериниң талазы-биле илеткээ-

нер.

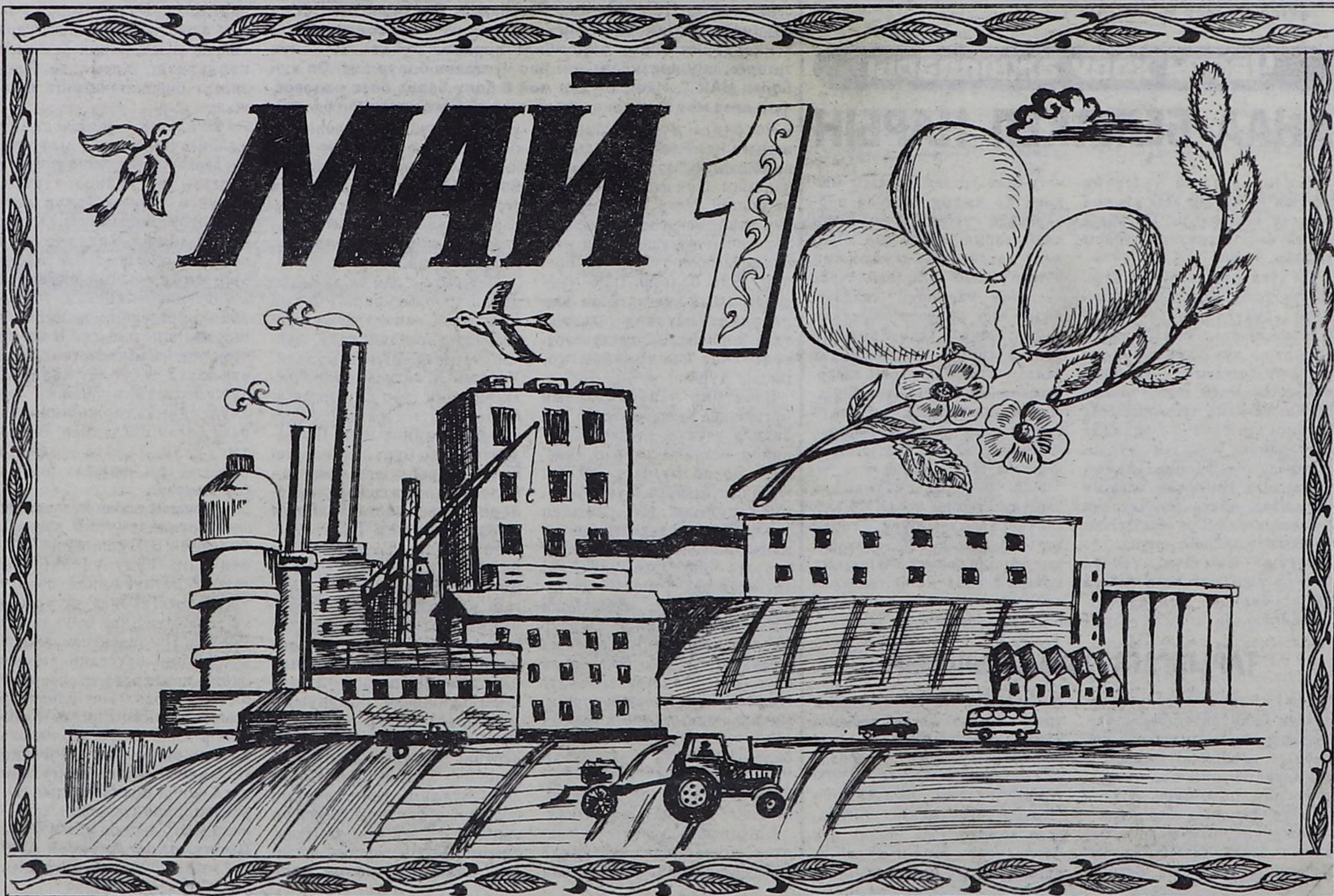
Ук хемчеглер үезинде Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерин шуптузун (дөгере 633 киж) Тыва Республиканың Президентизиниң белектери-биле шаңнаар.

Соолгу шакта

◆ Владимир Путинниң даргалаашкыны-биле четверте эрткен Чазак Президиумунун хуралыңа Чечен Республиканың экономиказын катап тургузарының айтырыын чугаалашкан. Бо хемчеглерни боттандыраарыңа 7 млрд. ажыг рубльди үзүп бээрин көргөн. Берген акшаны чарыгдаарыңа шынтыг контрольду тургузарын В. Путин негзэн.

◆ Чечен Республикада Ведено районун Сержень-Юрт суур чоогунга федералдыг шеригниң разведка бөлүү биле дээрбечилерниң аразында сегиржип алышкыңа 25 дээрбечини узуткаан. Федералдыг шеригниң чидири 10 киж. Аргун кызаазында "Бөрү уязы" деп черге 4 дээрбечини узуткаан. Иракта, Ирандан Норвегияны дамчыттыр Чечняже шургул кирерин оралдашкан 2 кижини Мурманскиге тудуп хоругдаан. Оларны чуртунче дедир чандыраарын шиитпирлээн.

(Агентилелдер медээлеринден).

Эргим хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының өмүнээзинден частың болгаш күш-ажылдың байырлалы — Май 1-ни таварыштыр чүректин ханызындан изиг байырны чедирдим.

Күш-ажылдың кайгамчык бо байырлалы Россия Федерациязының политиктиг, экономиктиг амыдыралында болган өскерлишкинер, чаартылгаларның онзагай үе-чадазында эртип турар. Удавас Россияның чаа сонгуттурган Президентизи В. В. Путин күрүне баштыңынын эрге-дужаалынын дүжүлгезинге албан езу-биле олурар.

Күш-ажылдың кижилери, ажилгыр-тывынгыр, эрес-шалып кижелер кайы-даа үеде чонун э (-не хүндүлүг кижилери чораан. Кижиниң херегелинге ажылгаар б гү-ле чүүлдер ажил-ишчилериниң холу, билдизи-биле кылдынып турар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

“Тайбың!”, “Күш-ажыл!”, “Май” — бо сөстөр май 1-нин чыскаалчыларының колонналарының кырынга кээде хөлбенеинип келген. Россиянарның хөй кезин чыскаалче күзелди-биле үнүп тургулаан. Чүге дизе чылыг хүннерин келгенинден бойдустан оттушкуну-биле холбашкан часкы байырлалга олар ынактар.

Бо үеде бойдустан оттушкун, чечектелишкн кижилериниң сеткилинге өөрүшкүнү хайныктырып, эки чүүлче өскерлишкннге бүзүредди болдуар. Майның эгезинде Россия Федерациязының сонгуттурган Президентизиниң дүжүлгеге саадап олурарының езулалы болур. Бистиң республиканың

Россия Федерациязынын, Тыва Республиканың экономиктиг кризистен уштунарының аргалары бар, чүге дизе бүдүрүкчү күчүлдерниң шинээ амдызында шапкын эвес-даа болза, көдүрлүп ораарының барымдаалары көстүп келген.

Час — шагның эң-не эки, магалыг үези. Чазын черже үреиннерни чажар, оларның чаа өзүмнери шымырарып, ногаарарып үнүп келир. Ол ышкаш чуртка экономиктиг чаартылгаларның чаа кадык, быжыг өзүмнери шаа барып бодунуң чаагай үре-түннелин көргүзе бээр, чүге дизе оон кол-ла шимчедикчи күжү — күш-ажылдың кижилери.

Частың болгаш күш-ажылдың байырлалы-биле Силерге кан дег кадыкшылды, ажил-ижинерге чедишкннерни, амы-хууда ааскежикти, олча-омакты күзедим.

чурттакчылары Владимир Владимирович Путинни сонгулдаларда идепкейлиг деткээннер. Россияның экономиктиг болгаш политиктиг амыдыралга чогулчалыг өскерилгелер болурунга боттарының бүзүрелдерин ол болуушкун-биле холбап турар.

Май 1 — Тайбының болгаш күш-ажылдың байырлалы. Бистиң шуптувуска кылыр ажилдыг болурун, бажың-багдадынга ыр-шоор долган турарын, уруг-дарымыс база бистер боттарымыс дайын деп халапты көрбес болурун Тываның чурттакчыларынга сеткилим ханызындан күзээр-дир мен. Бүгүдеге кадыкшылды, часкы чаагай хөөннү, омак-хөгнү күзедим!

Россия Федерациязының Президентизиниң Тыва Республикада Бүрүн эргелиг төлээзиниң хүлээлгезин күүседип турар М. КОЗЛОВ.

Часкы хову ажилдары

АҢАА БЕЛЕТКЕЛ НАРЫН

Чылдың онзагай үелериниң бирээзи — частың адак айының бүдүүзү келгени бо. Оон-биле катая часкы хову ажилдары эгелээр.

Бо хүннерде республиканың колхоз, совхозтары, көдээ ажил-агай бүдүрүлгелери, арат (тараачын) коллективтиг ажил-агайлар, хуу амыдыралдыг кижилер боттарының мурнунда быжыг сорулганы салып, частың чаңгыс-даа чылыг хүннерин халас эрттирбези-биле планныг ажилдарны чорудуп турар. Ынчалзажок республиканың часкы хову ажилында, ылаңгыя тарылгага, ниити белеткелдин байдалы нарын. Оон чылдагааны — акша-хөреңгиниң чогуунда.

Бүгү-де шимчээр чүүлдүн болгаш ажил-агайның бажын акша билири хомуданчыг. Ынчангаш оон четпези, барык

чогу-биле эрткен чылдагы ыш-каш, бо чылын база-ла чер-черлерде сугаттыг шөлдерни ажылгаарын оралдажыр. Оон-биле катая ажил-агайларның эрткен чайын андарбаан, тараа чашпаан черлерин колдады ажылгалга кириери көрдүнүп турар. Маңаа хамаарыштыр совхозтарның экономиктиг байдалын өөренип көөр апаар. Оларның ере-ширеси кайы хирел, эрткен чылын тараа үрезининге алган өрезин дуглааны кандыгыл дээн хевирлиг айтырыглар бирги чергенин бооп артыпшаан.

2000 чылдың чазынында көрдүнүп турары болза, 45 муң гектарга янзы-бүрү тараа культураларын, 3200 гектарга картофельди болгаш 800 гектарга ногааны база 2400 гектарга тарымал тоорукту тарымын планнап турар.

ТАРЫЛГАГА ХАМААРЫШТЫР

алырга, амдызында республикада 1600 тонна үрезин бар. Оон өртээниң ниити түңү 10 млн. рубльге деннежип турар. Бо хүннерде 3 муң тонна үрезиннерни янзы-бүрү боктан арыглап, тарылгага белеткээ.

Кожууннарга хамаарыштыр алырга, байдал база-ла хирелиг. Бо хүннерде Бай-Тайга, Барың-

Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарда үрезиннер хөй эвес. Улуг-Хемде — 100 тонна, Каа-Хем кожуунун коллективтиг бүдүрүлгелеринде — 230 тонна, Балгазында — 1400 тонна болгаш Бии-Хемниң “Кызыл тараачындан” аңгыда, өске кожууннарда үрезин чок бооп турар. Ындыг төлээде, айтырыг нарын ышкажыл.

ДААРТА — ПАСХА БАЙЫРЛАЛЫ

ПАСХА — шаг-төөгүдөн бээр тургустунуп тывылган христиан байырлал. Делегейде амыдырап-чурттап чоруур христиан шажынга чүдүүр кижилер бүрүзү ук байырлалды частың чылыг хүннериниң бирээзинде, ойтсиген ногаарып орап кайгамчык чараш үеде демдегеп эрттирип турар. Ол хүн христиан шажынга чүдүүр кижилер бүрүзү “Христос Бурган чырыткылыг делгереп турзун!” деп йөрээп, бот-боттарынга байыр чедиржилер.

ПАСХА чаңчылдары хөй янзы хевирлиг: христиан чүдүлгелиглерниң чыгып байырлаарындан эгелээш, далгандан янзы-бүрү чөмнөр быжыраы болгаш дагаа чуургазын будууру, бот-бодунга байыр чедирип ош-кажыры, бот-бодунга: “Христос дирилген-дир”, “Шынап-ла, дирилген-дир” деп мөргүл-чалбарыг кылыры болур.

ПАСХА крестиге хилинчектенип өлгөн Иисус Христос — Бурган оглунуң катап дирилгениниң байыры-дыр.

ПАСХА чаңчылдары бүгү христианнарга — православ, протестант, католик чүдүкчүлөргө дыка дөмөйлөшкөк. Боттарының

күш-ажылының түннелин бурганга бараалгадып чораан малчыннарның, чер ажилдыгларның янзы-бүрү хевирлерлиг чалбарыгларын ук байырлалдан көрүп болур.

Байырлал столунга будуп каан дагаа чуургазы эң кол, хүндүткелдиг чем болуп турар. А ону аңгы-аңгы кылдыр өннээри сөөлгүндө тыптып келген болгаш амгы үеде шоолуг тарап неперевээ. Делегейниң аңгы-аңгы чурттарында Пасха байырлалының хүнүндө хөөткөш быжырып каан далган аймаан болгаш өске-даа аш-чемни боттарының-биле тускай рецепт езугаар белеткеп алыр. Чижээ, Эстония болгаш Финляндияда арбайдан кылган кадыкты болгаш арбай далганындан төгерик далганнарны быжырып алыр чаңчылдыг. А хаарган дагаа чуургазын база боттарының-биле белеткеп алырлар.

Бо байырлал доктаадып каан чаңгыс хүнде эртпес. Чылдың-на аңгы-аңгы хүннерде эртип турар. Оон чылдагаанын чылдың-на ай санаашкынының календарындан көрүп ап турар. 325 чылда Христос хүрээ Пасханы март 21-нин

соонда бир улуг-хүнде байырлап эрттирерин доктааткан.

Пасха байырлалының бүдүүзүндө улуг-хүннү анай-хаак (чиирбей) хүнү дээр. Чүге дизе ол хүн хүрээге барып, анай-хаакты өргүл кылдыр салгаш, будуу-биле мага-ботту арыгладып, мөргүл номчудуп алыр ужурулуг. Оон соонда чурттап орап оран-бажыңына анай-хаак бүрүзүн эң-не көскү, ыдыктыг черге салып алыр. Ол эртен бажыңның херээжен ээзи анай-хаак будуу-биле мал-маганын хаак ышкаш арыг, чаагай, ончаменди эки өзерин сүзүглөп, номнаар ужурулуг. А бичини уругларны “Мен эвес, анай-хаак будуу сени соп тур” деп багай чүүлдерден арыглап тарбыдаар.

Көдээ черге мал-маганын бир-ле дугаар одарче үндүрүп, инек, аът, хөй, өшкү дүрзүлүг печенелерни быжыргаш, Пасха хүнүндө мал кадарар кадарчыга бээр. А хоорайга байырлал болур шөлдү саазын тектер, чураан чуруктар-биле каастап алгаш, ойнап хөглээр. Аргалыгла болза Пасха хүнүндө хондур удувас болза эки.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Дүжүлгеге езулалы

ҮЗЕ ШИИТПИРЛЕТТИНМЭЭН

Владимир Путин кажан Россияның Президентизи болу бээрил? РФ-тиң Төп сонгулда комиссиязы сонгулдалар түңнелдерин албан езузу-биле парлаан хүнден 30 хонук эртерге, ону президентизис деп чугаалап болур бис. Ол хүн болза МАЙ 7. Ийет, ол хүн май 6 болу берип база чадавас, чүге дизе май 8-те понедельникти май 6-же көжүргөн болгай.

Россияга күрүне баштыңының албан-дужаалынга ажилдап эгелээриниң езулал чаңчылы дүүн тыпты бербээне болгай. Петр 1 үезинге чедир хаан, оон соонда император албан-дужаалдарның езулалдары бооп турган. Б. Ельцин 1991 болгаш 1996 чылдарда албан-хүлээлгезин эгелээриниң езулалдарына 2 удаа киришкен. Езулал бүрүзүнге чаа сценарийни чогаадып турган.

База бир чаа езулалдың бүдүүзүндө келгенивис бо. Ам база-ла езулалдың чаа сценарийин чогаадып турар чүведир. Бо айтырыгны РФ-тиң Президентизиниң бүгү Администрациязы шийтпирлеп турар. Чаа президентиниң командазының мурнунга салган сорулга чик эвес, езулалды эрттирер чер безин ам дээрзинде билдинмес. “В.Путинни албан-хүлээлгезинге олуртур езулал күрүнениң Кремль Ордузунга эртпес боор, анаа орус, россия-даа эвес, езулуг совет езулалдар эртип турган, ынчалза-даа Администрация эрги чаңчылдардан долузу-биле ойталавайн турар, келир үеде өскертпес сценарийни чогаадып турар” деп, улуг дужаалдыг дүжүмет дыңнаткан. Ынчангаш дүжүлгеге саадаар езулал каяа болурул? Септеп-чаарткан Кремльдин

чаңгыс чүве билдингир: РФ-тиң Конституциязының кара чаңгыс экземплярын белеткеп парлаткаш, Кремльде Президент библиотеказында шыгжары-дыр.

1996 чылда Б. Ельцинни албан-дужаалынга олуртур езулалга Конституция судунуң даргазы В.Туманов чуртка, чонунга шынчы болур даңгыраан бээрин анаа саналдаан. Федерация Чөвүлелиниң даргазы Е.Строев президент эрге-чагыргаының символун (сүлдезин) тывысқан. Москваның болгаш Бүгү Русьтун патриаргызы Алексий II байыр чедирип, чагыын берген. Амгы езулалга улуг дужаалдыг дүжүметтерниң, шажын төлээлериниң киржир-киришпези безин билдинмес. Ыдыктыг улуг ламага чалалга келбээн, ол чүнү-даа билбес бооп турар.

Президент албан-хүлээлгени эгелээриниң езулалы канчаар болурун В.Путинниң Конституция судунуң даргазы Марат Баглаев-биле сөөлгү ужуражылгазынга дугуржуп чугаалашкан хире бооп турар. РФ-тиң Президентизи албан-хүлээлгени күүседип эгелээриниң кандыг-даа сценарийин бижип турза, Төп сонгулда комиссиязының даргазы Александр Вешняковтун кылыр ажилы билдингир: “РФ-тиң Президентизинге сонгуткан дугайында шынзылганы тывыскаш, эки сөстөрни чугаалаар мен” деп, ол бодап орап. **Допчулалды Алексей АИР белеткээн.**

ТР-ниң Чазаанда

СҮМЕ, ДУЗА ДИЛЕП КЕЛИҢЕР

Республиканың Национал политика, даштыкы экономиктиг болгаш девискээр харылзаалар талазы-биле яамызын болуп эрткен коллегия хуралына Даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың киржикчилериниң ажилының талазы-биле Консультаативтиг чөвүлелди тургузар дугайында шиитпирни бадылаан.

Ооң бирги хуралына бадылап каанын езугаар алырга, Чөвүлелдин ажил-чорудулганының кол сорулгалары мындыг: даштыкы чурттар-биле садыг-экономиктиг, валюта-саң-хөө, эртем-техниктиг, культура харылзааларны боттандырып турда, өңчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка республиканың яамыларына, ведомстволарына, тус чер чагырга черлеринге, бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларына, а ошкыш хуу кижилерге деткимче көргүзери.

Ол ышкаш Чөвүлел каайлы черинге хереглеттинер документтерни белеткээрин дүргелетир болгаш бөдүүнчүдөр, даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың киржикчилериниң айтырыгларын шалыпкын шиитпирлээр дээш даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганы контролдап турар бүгү-ле ведомстволар-биле кады ажилдажылганы чорудар. Девискээрлер аразына, даштыкы харылзааларның төлөөлекчилеринге база даштыкы чурттакчыларның садыг төлөөлекчилери бол-

гаш делегей организациялары-биле ажилдаарына деткимчени көргүзери Чөвүлелдин кол сорулгаларының бирээзи.

Ооң-биле чергелештир олар даштыкы экономиктиг үр хуусаалыг харылзааларны быжыглаарына даштыкы экономиктиг ажил-чорудулганың киржикчилеринге дузалаарлар. Тываның чурттакчы чонунга экономиктиг ажыктыг чорук болгаш оларга мурнады боттандыраар социал сорулгаларны тодарадыры, республиканың экспорт болгаш чижилге арга-шинээн хөгжүдери борта барымдаалар кол чүүлдер ол болур.

Чөвүлелдин күүседир ужурлуг өске-даа сорулгалары хөй. Ындыг болганының ужурундан ооң составынче Национал политика, Экономика, Садыг яамыларының, Стандартизация болгаш метрология төвүнүн, эт комбинатының, каайлы албанының, транспорт инспекциязының, Садыг-үлетпүр палатазының төлөөлекчилерин кириген.

Инна ПРИНЦЕВА.

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫ

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының 2000 чылдың апрель 19-та № 02-3/187 доктаалында айыткан соңгулда округтарының талазы-биле Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) ийи-

ги чыгыжының соңгуттурган кижигүннериниң даңзында 31-ги дугаарда Кара-Хаактың № 128 деп сөстөрүнүн соонга Куулар Хеймер-оол Биче-ооловичиниң орнунга Данзырын Сүге-Маадыр Монгушев деп чазап номчуур.

Дээди Хуралдың сессиязы

САЙГАРЫП КӨРГЕН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының 23-кү сессиязы чаа соңгуткан депутаттарга байыр чедиришики-биле эгелээн. Дээди Хуралдың Даргазы Шолбан Кара-оол эрткен соңгулдаларның түңнели-биле соңгуткан Тываның күрүне университетиниң ректору Николай Дубровскийге, Улуг-Хем кожуунунуң кол эмчизи Каң-оол Даваага, "Идегел" хөй-ниити дузалал фондузунуң директору Борис Монгушка Дээди Хуралдың депутаттарына соңгутканы-биле байыр чедирбишаан, депутаттың шын-зылганын, бадылаар мандадын тыпсып, хөрек демдектерин кадап берген.

Кызыл хоорайдан депутат Александра Куулар найысылалда кем-херек үүлгедишикини көвүдөп, дүне арага садар садыглар көвүдээни-биле байдалдың нарыдап турарын барымдаалааш, ол айтырыгны сессияга чугаалашканы саналдаан.

Сессияга көргөн баштайгы айтырыг талазы-биле Дээди судтун даргазы Надежда Күжүгеттин судьяларга бадылаар кылдыр саналдааны 11 судьяның кандидатураларын депутаттар сайгарып чугаалашканы, чажыт бадылаашкына киирерге, Людмила Даржайны дээш чүгле 6 кижиге бадылаанындан эртпейн барган. Анна Ондар, Розалия Соян, Оюмаа Аракчаа, Геннадий Сарыглар, Вероника Куулар, Радмира Сендаш, Оксана Соскал, Алексей Монгуш, Хээлиг Түлүш болгаш Аян Бады-Сагаан оларның кандидатураларын Дээди Хурал деткип, бадылаан.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының бирги организастыг сессиязын май 18-те чыылдырар талазы-биле Президентиниң факс харылзаа-биле чоруткан саналын Дээди Хурал апрель 25-те 16 шакта алган. Сессияның часпарында Дээди Хуралдың комитеттериниң каттышкан хуралына үш айтырыг сайгарып чугаалашкан.

Сессияга бо айтырыг талазы-биле санал берген депутаттар Россияның Дээди суду ийи хонгаш, апрель 28-те Улуг Хурал дугайында кассация хомудалды көргөш, шиитпир үндүрер деп турарын барымдаалааш, бо сессияның хүн айтырынынче ону киирбес, херек апарза, ээлчег чок сессияга чугаалашканы болурун демдеглээн. Ол-ла чылдаган-биле "Улуг Хурал дугайында" Хоойлу төлевилелдерин сессияның хүн айтырындан уштур деп шиитпирни хүлээп алган.

Улуг Хуралдың составын 153 кижигүннүг болурунун талазы-биле Президентиниң саналын амдызында дедир эгидип алыр дугайында Президентиниң Администрациязындан санал кирбээни барымдаалааш, үстүнде адаанывыс хоойлулар төлевилелдерин бо сессияга чугаалашканы дээш хүн айтырынга киирген турган.

Социал камгалалдың болгаш медицина талазы-биле ыяп-ла камгаладылга фондуларының бюджетиниң дугайында айтырыгларга депутаттар доктаап, хөй айтырыгларны салып тургаш сайгарган. Бюджет кодекзинин (дүрүмүнүн) негелделерин езугаар 2000 чылдан эгелеп, девискээрлерин бюджеттен дашкаар фондуларның бюджеттериниң дугайында хоойлуларны хүлээп алыры федерациязының девискээрлеринден хоойлужулга органнарынга хамааржыр, ынчалза-даа бюд-

жеттериниң чарыгдалдар болгаш оорулгалар кезектеринге ол документиниң чамдык сан-чурагайларын эде көөр кылдыр салдар чедирериниң боттуг аргалары бистин парламентарийлерде чок. Депутаттарның бодап турары-биле алырга, фондуларны херек кырында күрүне албан черлеринге деңнеп каан болза-даа, оларның ажилдакчыларының албан-дужаал аайы-биле акша шалыңнарын кандыг-даа бадыткал чокка өстүрүп каан.

Парламентарийлер "Тыва Республиканың чонунун санитар-эпидемиология талазы-биле чонунун чаагай чорунун дугайында" база "Чер тургузуунун дугайында" хоойлуларны хүлээп алган.

Ол ышкаш "Девискээрлерин херегелдеринге барааннар сөөртүрүнүн, ажил кылырының база ачы-дуза чедирериниң дугайында", "Тыва Республика-ның өрезиниң дугайында", "Сайгарлыкчы ажил-чорудулгага орнап-солуур оорулгага чаңгыс аай үндүрүг дугайында", "Тыва Республикада ХБАБ органнарының байдалының дугайында", "Ийги албан-дужаалдыг кижиниң эргэ-байдалдарының дугайында", өске-даа хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көргөн.

Дина ОЮН.

ХЕВИС

Чаа ажыттыгын "Тыва алгы" бүдүрүлгезинде хевистер аргып үндүрер улуг цехке кире бээримге, аргыкчылар, пес-таавычылар чай чок ажилдаан турлар. Ол "Тыва хевистиң ажил-ижин Михаил Ондарович Ойдуп аайлап, башкарып тур. Ооң ачазы Бай-Тайга кожуунунуң прокурорунга ажилдап чораан, сураглыг ажилдакчы-ла болгай деп дораан-на бодап кагдым. Кызыл-Даг суурга хөй ажы-төлдүг, мал-маганың, ажил-агыйжы үлегер-чижектиг өг-бүлө-ле болгай.

Михаил Ондарович цехте чап-чаа аргып дооскан ак-көк хевисти көргүстү. Калбак эринниг хевис белең. Оон кырында удазыннар артынчыларын пес-таавычы уруглар, оолдар кезип, аштап-арыглаан турлар. Чогум хевисти кылырда, хөй-хөй арга-хевирлиг белеткектерни эртер чүве-дир.

Хевистер кылыр ажилчынар-биле таныштырды. Оператор Алик Давааның чанында даараар машинада Раиса Даржаевна Сарыглар бо цехке аргаан хүрүң өңнүг чадгының кыдын быжыглай даарап олур. Ону Саян артында демир-орук чери чагаан. Улус кирер вагон иштинге чадар аан.

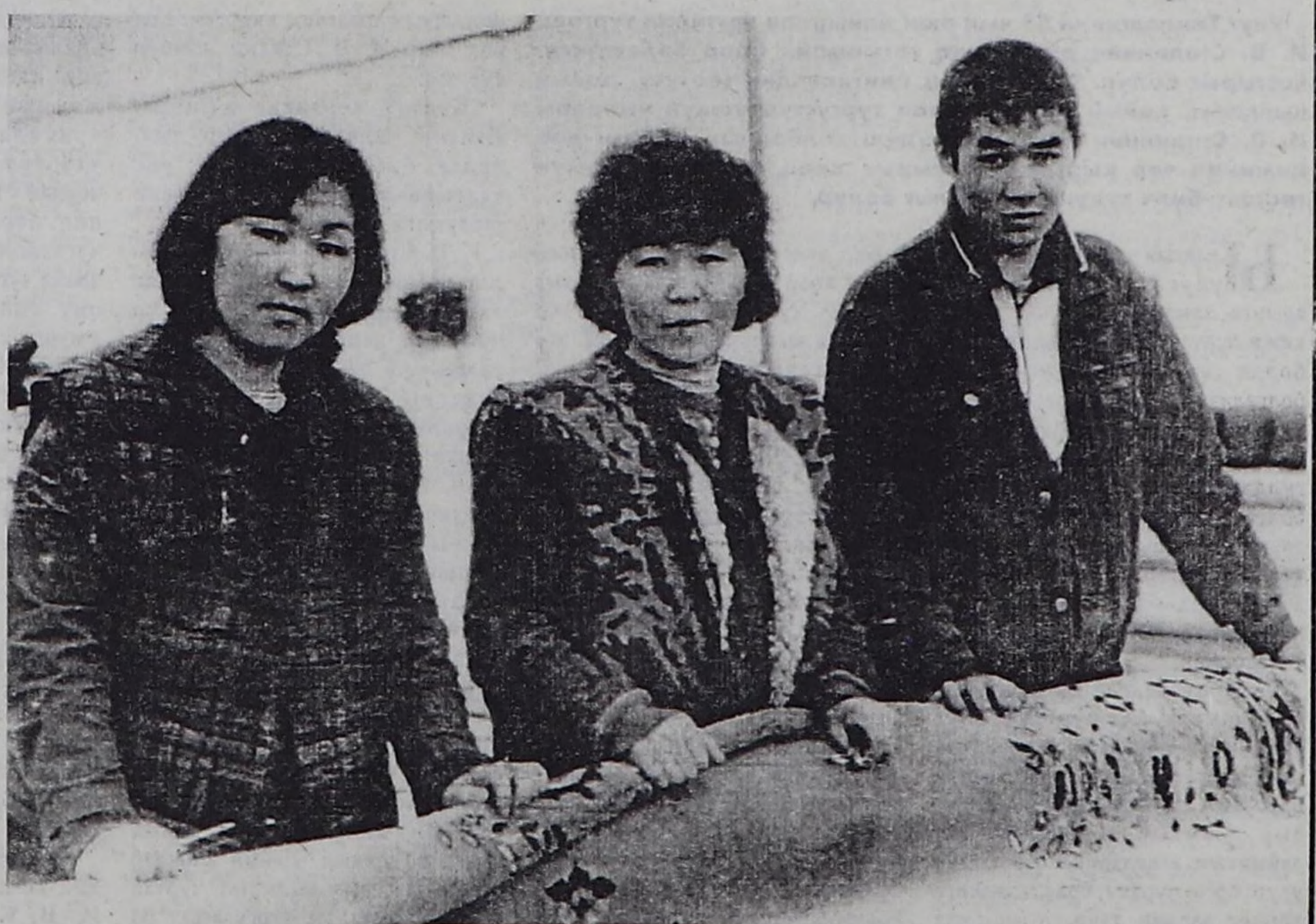
Шагдыр Шыргайевич Даш база ажилчын эр. Оон чоогунда аныктарның чамдызын адаайн: Рада Белековна Монгуш, Рада Владимировна Ховига эштери-биле белең болган улуг хевистер аштап, кургаткыш, дүрүп бар чорлар.

Мактанчыг-дыр, өөрүнчүг-дүр. Тывага хевистерни аргып кыла бээр бис дээрзин кым билген боор.

Кызыл-шилги аът маннап бар чоруур хевисти хере туттулар. Бо дээрге эң-не чараш хевис болду. Ачам сугунуң даңгаар-ла шилги-шилги чылгызы Манчүрек бажыңга чаптыла берген оदारлап чоруурун сагындым. Мал-маганывысты шак ынчаар чараш кылдыр эдилелдерге сиил-бип кага диген бодалдар ам бүткени ол-дур.

Аккыр, көккүр өңнерлиг чүңнер херилген, херелденген тараа комбайнындан-даа улуг дерилгеге келдивис. Михаил Ойдуп ону ажилдаарына белеткеп каанын тайылбырлады. Часкы хүннүн херелдери-ле!

Бо дерилгелер аразында туруштарын ээлепкен аныктарны аргыырынга өөредип турар бүдүрүлгө өөредилгезиниң инструктору Галина Алексеевна Игнатованың чеже кижини башкылап өөреткенин база билип алдывыс. Мында

аныктар Шолбан Машпадырның, Маны-Хая Шончалайның ажилдап, аргыдылганы башкарып турары-даа мактанчыг-дыр, магалыг-дыр.

Охемчик ОНДАР.

ЧУРУКТА: белең болган хевисти аштап-арыглаан аныктар (оң таладан) Шагдыр Даш, Рада Монгуш, Рада Ховига.

ТУРА ДҮШПЕЙН БУРУНГААР

Гвардейжи Кусолик дугайында чугаа

Кажан гвардейжи эки турачы Тюлюш Балчат миннип келгеш көөрге, шериг эмнелгезинин бир палатазынга чыткан. Ынчаарда ооң сагыш-сеткилинге бир-ле дугаарында чөөн чүкте, талыгыр ыракта төрөөн Тывазы, ойноп өскөн ынак чери — Чаа-Хөлдүн, Кара-Талдың кайгамчык чараш чурумалдыг бойдузу, эргим дөргүл-төрөлдери кирип, караанга көстүп келген: ооң карактарынын чажы думчуунун ийи талазы-биле изиг-изиг кылдыр бадып чыткан. “Гвардейжи тыва дайынчы Тюлюш Балчат-тыр мен, мынчаар сулараарга, кайын боор” деп, ол боданган. Дайын үзинин бир тыва ырызынын даразында одуруглары ооң сагышынга кирип келген: Гулчуушкунче,

дылды билбес Балчат чогуу чүү шериг кезээнге турганын, Тывадан келген эки турачы дээрзин эмчиге тайылбырлап шыдаваан. Майор эмчи бажын чайгааш, мынча деп чугаалаан: — Че, солдат, сээң фамилияң ам Кусолик болзун: маадырлыг гвардейжиге бодумнуң фамилиямны берип тур мен. Чаа-Хөлдүн Кара-Тал чурттуг Тюлюш Балчыманың огу Балчат ынчаар Кусолик болу берген. Аңаа чаа шериг биледин тывыскан

лугунун шериглерин, офицерлерин демир-орукка олуртупкан. Элээн каш хүннер эрткенде, Москва чоогунга келген. Ынчаарда Балчат орус сөстү элээн биле берген. Шериглер база катап чорупкан. Чөөн чүкче бар чоруурун ол билип каан. Элээн хөй хүннер эрткенде, демир-оруктан дүжүп, доктаар дугайында дүжаал дынналган. Үнүп келгеш көөрге, Улан-Удэ хоорай болган. Ынчангаш Кусолик Балчат Маньчжуряга Япониянын квантун армиязын чылча шаварынга киришкен. Ада-чурттун Улуг дайынны Барын чүккө дооскан

Фашистиг Германияны чылча шапкан Тиелелгениң хүнү ол Германиянын девискээринге уткаан.

Балчат делегейнин ийги дайынны 1945 чылдың сентябрь 3-те Чөөн чүккө дооскан: мындыг кайгамчык маадырлыг кижиге болган. Совет Армиянын хүрээлинге шериг албанын улаштыр ол эрттиргеш, төрөөн Тывазына 1946 чылда халажып чанып келген. Гвардейжи эки турачы Тюлюш Балчымаевич Балчаттын маадырлыг чоруу Ада-чурт дайыны орденниң 1-ги чергези болгаш дайынчы хөй медальдар-биле демделеттинген.

Тываның өлүм чок болгаш онзагай маадырлыг оолдарынын бирээзи Кусолик Балчат дайын сөөлүүнде тайбын үеде иштики херектер органнынга хөй чылдарда ажылдаан болгаш Би-Хем кожуунун девискээринге чурттап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаче үнген.

Алексей ДҮГЕРЖАА, Ада-чурттун Улуг дайынынын хоочуну.

тулчуушкунче, экиртир эмнеп каан. Күжүр Балчат, ам гвардейжи Кусолик тура дүшпейн, тулчуушкунче база катап чорупкан. Кусолик Балчат 1944 чылдың ноябрь айнын төнчүзүнде 8-ки дивизиянын 45 дугаар полугунун составынга кирген.

Ынчаарда совет шериглер ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын эрткеш, даштыкы күрүнелерин девискээринче кирип, дайынны кадыг-дошкун тулчуушкуннар-биле чылча шаап турган. Оларнын аразында гвардейжи Кусолик Балчат Венгриянын найысылалы Будапешт хоорайны база хосташкан. Фашистиг Германиянын ижээни — Берлинге чеден беш километр четпейн чорда, дайын доозулган: Тиелелгениң хүнү — Май 9 чедип келген. Фашистиг Германияны чылча шапкан Тиелелгениң хүнү ол Германиянын девискээринге уткаан. 8-ки дивизиянын 45 дугаар по-

XX ЧҮС ЧЫЛДЫҢ СӨӨЛГҮ ЧЫЛЫНЫҢ УЛУГ ДАЙЫНЫНГА ТИЛЕЛГЕНИҢ

СЕТКИЛИМДЕ

Тыва улустун шаг-төөгүдөн бээр чугаалажып келгени “Даг улуг бе, даай улуг бе?” деп үлегер чугаазында улуг утка синген. Мону сайгарып көөрүн кызыдып көрейин. Чогаалчы этнограф-эртөмден Монгуш Кенин-Лопсанның “Тыва улустун бурунгу ужурулары” (1994 ч.) деп номунда даай дугайында тодаргай бижээн. Ында даай дээрге — авазынын кады төрээни, улуг акызы болур ужурулуг. Мен база ынчаар-ла билеп чоруур мен. Сөөлгү үеде каяа-даа чоруурга, амгы үенин аныктары арагандары-даа ижип алганда, диленген азы колданган таварылгада, арта авыастыг ышкаш дааймайлаан чоруурга, кижиге чөгенир, чеккинер.

Ол баштайгы кадайы мээң кырган-авам болур Бышкак деп кижиден 7 уругну, ийги кырган-авамдан 7 кижини божуткан. Ийги кырган-авыстың эдиртип келген 3 уруу-биле шупту он чеди кижиге. Уругларынын уруглары ирриттер бистиң сумуда хөй.

Мээң даайым адын Норбу Василий Сундеевич дээр. Шынында Норбу дээрге бодунун ады, фамилиязы Иржит уктуг улус, Василий деп атты шериггеле алган боор, орус ат алыры ол үенин “модазы” турган дээрзин улуг назылыг кижилер билер. Ол өг-бүлениң эң улуг огу, ооң адаанда мээң авам. Даайымнын ачазы Сундуй, шолазы Семис-Кечил дээр. Чадаананың Устүү хүрээинге сагыл четтирип, лама өөредилгезин дооскаш, Кара-Хөлдүн Сукпак хүрээинге ортумак ламаларнын бирээзи бооп, кечил дүжаалды ээлеп келген. Ол мөгө-шырак, мөгө Даваа-биле (шода ады Көк-Мөгө) иелээ артып каар турган. Ынчангаш Хертектернин чагырыкчызы Хертек Анандынын шырак мөгези, шаннал алыр

кижилернин бирээзи чораан. Ол баштайгы кадайы мээң кырган-авам болур Бышкак деп кижиден 7 уругну, ийги кырган-авамдан 7 кижини божуткан. Ийги кырган-авыстың эдиртип келген 3 уруу-биле шупту он чеди кижиге. Уругларынын уруглары ирриттер бистиң сумуда хөй.

Даайым бичизинден тура-ла, өг-бүлениң улуг кижизи болгаш топтуг-томаанныг, ажилгыр, бодунга негелделиг кижиге бооп өзүп келген. Даайым авамдан чүгле ийи хар улуг, ынчангаш аныяк, чаш үелерин кады ойнап, хөглөп, хөй кадарып, өг-бүлениң белең эвес ажылын үлежип чорааннар. Авам даайым ышкаш база-ла эресшоова өзүп, кырган-авыс чок апарган сөөлүндө, өскүс дунмаларын азыражып, белең эвес үени чурттап эрттирген. Даайым бижик-билигни өөренип алгаш, Аревэ кежигүнүнге кирип алгаш, чонга бижик өөредип, Ада-чурттун Улуг дайынынын үезинде чондан дузаламчы, мал-маган чыып, чедирип турган мурнакчы үзелдиг аныктарнын бирээзи чораан. Бистиң кожуунун Кара-Хөл сумузундан Хертек Самданчап-биле кады “1941-45 чылдарда Ада-чурттун Улуг дайынынга шалыпчы күш-ажылы дээш” медаль-биле шаңнатканнарнын бирээзи.

Ада-чурттун Улуг дайыны эгелээрге азы 1941 чылдың июнь 23-те ТАР-нын Революстуг шеринге албан-хүлээлгезин эрттирери-биле аъттаныпкан. Тыва Арат Республика эки тура-

ООН АДЫ БАЛАЛБАС

Улуг Тиелелгениң 55 чыл оюн байырлап эрттирип тургаш, И. В. Сталинниң дугайында сагынмайн баар болзувусса, частырыг болур. Социалистиг ниитилелдин төөгүзү, дайын чылдары, дайын сонда катап тургустунушкун чылдары И. В. Сталинниң ады-биле тудуш холбаалыг. Кандыг-даа кижиниң чер кырынга арттырып каан изи ооң бодунун төөгүзү-биле тудуш холбаалыг болур.

Ылангыя чурт баштыңчызы, Улуг политиктернин адынга хамаарышкан чүүлдерге кижиге бүрүзү оваарымчалыг болур болза эки. 1930 чылдарда болгулаан ханныг репрессияларга хамаарыштыр И. В. Сталинниң адынга болган шын, меге нүгүлдээшкинер хөй-ле турган болгай. Чамдык политиктернин, төөгүчүлдернин ону чүгле чаңгыс талалап сайгарып турганын бодум хуумда чедимче чок политиктиг “чиңчерлээшкин” болган деп санаар мен.

Чээрбиги вектин эң коргунчуг чылдарында Ада-чурттун Улуг дайыны хамааржыр. Ону бистиң чоңурус кажан-даа утпас, карак чажынын качыгдалдыг чылдары-дыр. Чамдык төөгүчүлөр ол дайынның эгелээринге база баш удур орта чурттуг белеткээринге хемчег албаан дээр сагыш-биле И. В. Сталинни буруудадып турар. 1938 чылдан эгелээш, шериг техниказын чогаадып кылары-биле тускай комиссия ажылдап эгелээн болгаш чаа техника-биле Совет шериг чепсегленип четтикпейн турган.

Бир эвес төөгүнүн шын арнын ажып көөр болзувусса, ол ындыг эвес. Ф. Чуев “Молотов-биле 140 чугаалажышкыннар” деп номунда тодаргайы-биле бижээн. Ол номда бижип турары-биле алырга, бир эвес бис 1939-40 чылдарда шеригниң кол күжүн чурттун Европа талазынче мөөнөп эгелээн болзувусса, бир талазында, ол хире хөй шеригни чемгериптер чем курлавыры ССРЭ-ге турбаан, ийи талазында, ол үеде Германия хенертен халдаан болза, турумчуп чадап турган шеригни чайлыг тинлеп аптар.

1941 чылдың июнь 22-де Ада-чурттун ийи дугаар Улуг дайыны эгелээн. Молотовтун сактышкыны-биле алырга, орта И. В. Сталин дыка мунгараан дээр. Эртенгиниң 6 шакта И. В. Сталин бодунун чоок кижилери, шериг баштыңчылары-биле ужурашкаш, 1941 чылдың июнь 22-де, 12 шакта Төп телеграфтан В. М. Молотовка чүве чугаалаар кылдыр даалганы берген. Ооң чугаалаар чүүлүн Политбюро кежигүннери шупту номчуп,

немелде, казылганы кириген. Кол редактор И. В. Сталин номчуп тургаш:

“Бистиң херээвис шынныг. Дайын чылча шаптырар, тиелелге бистиң болур” — деп чалгынынг сөстери киригени таварылга эвес.

И. В. Сталин оожум чугаалаарда болза, орус дылды тергийн эки билер турган, чүгле үр чугаалай бергенде, ийи-чаңгыс ударениге чазыптарын Молотов эскерип чораан. “Правда” солунун 1912 чылда үнген бир дугаар үндүрүлгезинин редактору И. В. Сталин болган. Ынчан ол солунну үндүрүп турган ажылдакчылар сактышкынынга Сталинниң ханы билиглиин, улуг угаанын эскерип, “езулуг Кавказтын Ленини-дир” деп үнелеп турганнар.

Чүге бир дугаарында Сталин эвес, Молотов чугаалаар апарганы деп айтырыг тургустунуп кээр чадавас. Сталин ол үеде Молотовка шынныг чугаалаан, дайынның эгелээнин чонга дыңнадыр. Дайын канчаар эгелээнин, чүнү кылырыл, чуртка кандыг байдалды тургузарыл бо бүгүнү өөренип, сайгарып көргеш, совет чонга кыйгырыг үндүрерин И. В. Сталин бодунга хүлээнип алган. 1941 чылдың июль 3-те бүгү совет чонга И. В. Сталинниң кыйгыры төөгүлүг документ болуп арткан. В. М. Молотовтун

сактышкыны-биле алырга, И. В. Сталин бодунун чугаалаар чүүлүн азы илеткелин кымга-даа бижитпейн чораан. Ол Ленинниң принциви, ону кижиге бүрүзү удуртулга болдуруп ажылдап чораан. 1941 чылдың ноябрь 7-ниң парадынга Кызыл шөлге чугаазын И. В. Сталин саазын чокка чугаалаан болган, сөөлүндө ону бодунга катап бижидер ужуруга таварышкан дээр.

1965 чылдың май айда Улуг Тиелелгениң 20 чыл оюнда, ынчан школачы кижиге бүрүзү пионер болур, ынчангаш “Пионерская правда” солунну чагыдып алыр. Ол солунга Совет Эвилелиниң 4 дакпыр Маадыры, алдарлыг полководчу Г. К. Жуковтун пионерлер-биле ужуражылгасындан репортаж бижип каан болду.

— Ада-чурттун ийи дугаар Улуг дайынын тиелеп алырынга совет улуска чүү улуг салдарлыг болганы? — деп, бир пионер полководчудан айтырган. Ол мынчаар харыялаан:

— Бир дугаарында, 1941 чылдың июль 3-те бүгү совет улуска И. В. Сталинниң кыйгыры, ийиде, партизан дайыны, үште, совет улустун патриотчу чоруу — дээн. Ам бодап оорарымга, алдарлыг полководчунун сөзү өскелерге өөредиг болуп артары чугаажок.

1941 чылдың октябрь, ноябрь

Кым-даа, чүү-даа

айларда Москва чоогунга кадыг-дошкун тулчуушкуннар чоруп турган. Немертер Москваже чоокшулап-ла орган, ылангыя Барын фронт — Волоколамск оруунга байдал дыка бергедеп келген. Фронт командылакчызы Г. К. Жуков камгаланырынга немештир шериг дилээрге, И. В. Сталин бербээн. Ол хиреде ооң холунга чаа чепсек-биле хандырттырган бүдүн 5 армия турган. “Сталин чазып тур” деп, чингине штабтың ажылдакчылары чугаалажып турган. Бир хүн Г. К. Жуков телефоннааш Сталинге:

— Командыдал пунктунун Белорус вокзалыне көжүрүп ап көрейин — деп дилээн.

— Бир эвес бээр көжүп чедип кээр болзуңза, сээң орнунга мен баар мен — диген.

Декабрьда И. В. Сталин шеригни берген, каяа-даа тиелеттирбейн чораан фашистер Москва чанынга ынчаар чылча шаптырган. Улуг Тиелелгениң эгези оон эгелээн.

Г. К. Жуков бодунун “Сактышкыннар болгаш бодаалдар” деп номунда И. В. Сталинни шериг талазы-биле эге билиг чок хирезинде, тактиканы эки билер, дайын чорудулганынын нарын планын тургускаш, чингине штабка сайгарып турда, “ол мээң бодап турарым-биле дээш, кызыл карандаш-биле картага шыйып каарга, оонуу шын болур” деп бижээни таварылга эвес. Ол дугайында Молотов, Рокосовский, Ваграмян, Василевский сулгар

КОЛ БОЛУУШКУНУ — АДА-ЧУРТТУН
55 ЧЫЛ ОЮ

АРТКАН

биле ССРЭ-нин составына каттыжып киргиче чедир, шериг херээн Кызылга эрттирген. Кажан ССРЭ-ге Тыва Республика каттышкан сөөлүндө, Тывага турган шериглерни албан-хүлээлгезин улаштыр эрттирери-биле Россияның янзы-бүрү шериг кезектеринче чорудупкан. Василий Норбу Чөөн чүктүң Курилл ортулуунун Кунаширге албан-хүлээлгезин эрттирер ужурга таварышкан. 1946 чылдың октябрь 22-де ССРЭ-ниң Дээди Советинин Президиумунун чарлы-биле шеригден халашкан. Ол шеригни 5 чыл дөрт ай ажыг үеде эрттиргеш, улуг сержант эргелиг төрөөн чери Кара-Хөлге чедип келген. Шеригден кээрге, чангыс чер-чурттууглары чылы-биле уткуп ап, беш чыл иштинде шеригге турарга ындыг-ла ынаан, шуут "сарала" кижиге келген дээр чораан. Боду севергин, дурт-сыны хөнү, арыг-силиг кижиге боорга, чүге-ле ийик, ону "Полкой", полковник дээни ол ийикпе, ынчаар шолалал алган. Ол шолала адын амьдыралдын сөөлгү-хүнүгө чедир эдилээн. Харын чамдык аныяк-өскөн оон шын адын билбес, анаа-ла "Полкой" дээрге-ле, улуг, бичии шушту билер. Тээли суурда чурттап, ажылдап чоруур оон чээни Норбу деп аттыг боорга, улуг кижиниң адын адаарындан эпчоксунуп, база-ла "Полкой" деп шолазын эдилеп артып калган. Дайым шеригден халажып келгеш, өг-бүлө тудуп, 8 кижини азырап өстүрген. Ол 1950 чылдың эгезинден эгелээш, амьдыралынын

сөөлгү хүнүгө чедир Кара-Хөл школазынга ажил-агый эргелекчилеп ажилдаан. Авамның кады төрөөннери улуг назылава улус турган, чүгле даайым харын алдан үштеп чорааш, аарааш чок болганы ол. Ам чораан болза, 80 харлап турар, ынчангаш ооң юбилейинге тураскаадып, сактыышкынны бижидим. Ооң күш-ажылы халас барбаан. ССРЭ-ниң Дээди Советинин Президиумунун 1945 чылдың май 9-та чарлы-биле сержант Норбу Василий Сундуевич "Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкени дээш" медаль-биле, 1947 чылдың ноябрь 17-де чарлы-биле "Ада-чурттуң Улуг дайынынга Германияны тиилээни дээш" медаль-биле, 1965 чылда "Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилелгениң 20 чылынга" деп юбилей медаль-биле база "В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чылынга" деп юбилей медалынын эдилекчизи чораан. Бо чылын Ада-чурттуң Улуг дайынынга тиилелгениң 55 чыл юбилейин демдеглээр болгай бис. Бистер, ооң төрөлдери, даайывысты, акывысты, улуг өгбевисти сактып, төрөөн чериниң төлөптиг огу деп үнелеп чоруур бис. "Даг улуг бе, даай улуг бе?" деп айтырыгга мээң харым мындыг: даг улуг-даа болза, даайым биче сеткилдиг болгаш оон хүндүлели кандыг-даа даглардан улуг кылдыр деңней бодап чоруур мен, сеткилимде ол ынчаар арткан-даа.

Кара-оол ХЕРТЕК.
Кара-Хөл суур.

УТТУНДУРБААН

база бадыткап бижээн. И. В. Сталин чеже-даа чон аразына болгаш делегей деңнелдиг атсураглыг чорза-даа, ол шаңналдарга хөнү чок чораан. Ону дараазында фактылар бадыткап турар. Баштай И. В. Сталинге генералиссимус эргени бээр дээрге, ол боду ойталаан. Ийи дугаарында чөпшээрэжипкенинге ол дыка хомудаан. Каганович, Берия болгаш шериг командьлакчылары албадапкан деп, Молотов сактыышкынында бижип турар. И. В. Сталинниң ойталап турган чылдагааны, генералиссимус — ол дээрге шериг талазы-биле дээди специалист. Суворов дээрге күрүне ажилдакчызы эвес, шериг кижиге, орта ол эрге-дужаал тааржыр. Сталин — политик, күрүне ажилдакчызы, ынчангаш орта таарзынмай турганы чөптүг. Дайын доозулган соонда, И. В. Сталинге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскаан. Ол шаңналды алырындан И. В. Сталин база ойталаан. — Маадыр атты кижиниң бодунун эрес-дидими-биле кылган чоруунга тыпсыр болгай, мен ындыг эрес-дидим чорук кылбаандыр мен — дээш, албаан. Ооң портретинге ол сылдысты чурукчулар чуруп каан. Дириг чорааш, ол ону бодунга кадаваанда. Кажан И. В. Сталин өлүп каарга, Совет Эвилелиниң Маадырының алдын сылдызын Чазактың шаңналдар кил-

дизинден экелгеш, хөөржүдүлгө үезинде сыртыкка эккеп кадап каан турган. Бодунун шаңналдарындан Социалистиг Күш-ажылдың маадырының сылдызын, чамдык байырлалдарда Ленин орденниң кадап ап чораан. Сөөлгү чылдарда ажилдап чораан күрүне удуртукчуларындан эң-не эвээш шаңналдыг чораан кижилерниң бирээзи И. В. Сталин дизимзе, частырыг болбас. И. В. Сталин чүгле дайын үезинде чуртту бектик деңнелге башкарып турган эвес, дайын соонда каттап тургузушкунун чылдарында хөй чүүлдерни чуртка, чонунга кылган. Дайын төнгөн соонда, ийи чыл болганда, 1947 чылдың декабрь 15-те чуртка карточка системазын дүжүргөн. Ол хиреде делегейниң эң бай күрүнелеринин бирээзи Англияга карточка системазы хевээр турган болгай. 1947-54 чылдарда чуртка бараан өртөөн 7 катап чингеткеш, рубльдин үезин быжыглаан. 1948 чылда ССРЭ-ге чоруткан акша реформазы бүгү социалистиг ниитилелдин төөгүзүндө, эң-не шын экономиктиг көрүш кылдырган реформа деп сан-хөө ажилдакчылары ам-даа үнелеп чоруур. Россия демократтыг орукче кирип, чуртувуста политиктиг

КАА-ХЕМ суурнуң Көк-Тей ортумак школазынын чанынга солун номчуп олурумда, ында ажилдап турар музыка башкызы баянист Киликков Чимит-оолович Куулар бо келди. "Солун чүпү бижээн-дир, акый?" — дээрге, К. Кудажынын "Гвардейжи мээң ачам" деп очеригин көргүстүм. Ол ону номчуп дооскаш: — Дыка солун чүүл-дүр — дээш, кезек боданып ора: — Мээң кырган-ачам Серге-Байыр дугайында чүгле М. Сундуйнуң "Эки турачы аъттыг эскадрон" деп номунда "Өлгөн эштериниң кыска намдарында" деп даңзыда кысказы-биле бижээн, оон өске кайда-даа чок ийин — диди. Шынап-ла, ук номун 204 арнында "Серге-Байыр Куулар Өрге огу 1906 чылда Сүт-Хөлдүн Майн-Чүрекке төрүттүнген. 1925-27 чылдарда Араттың Революстуг Шеринге албан эрттирген. Тускай мергежили — дарган, тудугжу. Дайынга киржилгези дээш ТАР-ның "Дайынчы шылгарал дээш" деп медаль-биле шаңалаткан. Дайынның сөөлгү чылдарында Ак-Довурактың тудуг эргелелиниң Чыргакының Элиг-Хемге тудуг ыяжы белеткээр участоктарга ажилдап турган. Оон соонда Элиг-Хем кадыкшылга школазынга бязаңчылап ажилдап турда, 1965 чылда аар аарааш мөчөөн". Бо-ла, оон ынай, шынап-ла, кандыг-даа сеткүүлге, кым-даа чүнү-даа биживээн. — Мында кырган-ачамны 1965 чылда мөчөөн дээн, ол шын эвес, ол 1967 чылда мөчөөн — дээш, Киликков Чимит-оолович кырган-ачазынын дугайын төөгүлөп эгеледи. — Мен кырган-ачамның улуг уруу, маадыр не Шончалай Серге-Байыровна Кууларның огу мен. Кырган-ачамның тө-

рөөн чери Майн-Чүрек. 1941-1946 чылдарда Таңды кожуунга чурттап чораан. Ол бодунун дугайында хөй чүве чугаалавас кижиге. Ол ховар салымныг кижилерниң бирээзи чораан: дарганнаар, чазаныр, даараныр. Демир-биле узанырындан аңгыда, мөңгүн-биле нарын шевеер каасталганы кылыр. Чогуум тудугжу эвес, эт-сеп чазарынын салымныг. Кадыг идиктен эгелээш, торгу тоннарны безин быжып, даарап чораанын кадайлар кайгаар джигир чүве. Ынчангаш улус кырган-ачамны "Шевеер-хол" деп шолалап адаар турган. Улуг-Хемге салдап, сал даап база өөренип алган. Чогуума оон сал даап өөренип алганы анаа дайын үезинде бир дайынчы хүлээлгени күүседиринге ажыктыг болган. Кырган-ачам дайын шөлүнгө аъттар ажаар онза даалгалыг турган. Дайынчыларның аъттарын ажаарына эңне шалыпкын, сагынгыр кижиге шыдаар. Ында-мында чазылган снарядтардан, агаардан бомбалашкындан, танкылардан аъттарны дүрген чажырып чайладыры нарын айтырыг. Оларны оъткарып суггарарындан, ончаменди кадагалаарындан аъттыг шериг кезээниң дайынчы чедикшириниң кол хамааржыр. БИР СУУРГА Серге-Байыр аъттарын суггарар дээрге, шушту кудуктарны шоочалап, ук черниң чурттакчылары суг бербээн. Аъттарын суггарып чадашкан, суг бербес. Адак сөөлүндө олче халдап боолай бээрге, боттарын сындыр боолап тургаш, чангыс-даа аът хорамча чок, суггарып алгаш келген чери бар. Бир-ле хемни кешкенин ол үргүлчү сактып чугаалай бээр. Хемниң улуу Хемчиктен-даа артык "Сал даар!" — деп дужаал үнгөн. Сал даап өөрөнгөн Серге-Байыр чүү боор, чудуктарны узун-дыннар база өл хаактар-биле салды кожупкан. Салга аар

чөпсөк, эм-дом, аыш-чем кежирер, бүгү эскадрон — Тываның эрес оолдары, кыстары аъттары-биле дүжүп кежер апарган. Ол чарыккы эрикте немецтерниң от точкаларын Серге-Байырның өскөн чери Чагытайның өдүрөк дөг огу Удумбараа Оюн эштип кешкеш, чок кылырга, тыва эки турачыларның ол хемни маадырлы-биле кешкени кайда-даа чырыттынмаан. Серге-Байыр Кууларның аъттарын четче-менди ажааганы дээш "Алдар" орденниң үшкү чергези-биле шаңнаар дугайында өргүүделди үстүкү черге кириген турган. Ук шаңнал эезинге келбээн, аскан. Ындыг таварылгалар тургулаан. Ол хамаанчок, Совет Эвилелиниң Маадыры Кечил-оолдуң безин шаңналы каш-каш чылдар эрткенде тывылган болгай. Кырган-ачам пенсия безин ап четтикпээн, чуртталгазынын сөөлгү хүнеринге чедир школага чазанып тургаш, чок болган. Улуг Чыргакының Ары-Хем аксында оруктан ырак эвес чангыс чеве — кырган-ачамның чевээ ол — деп, К. Ч. Куулар чугаазын доосту. Мооң эгезинде "мээң кырган-ачам Серге-Байыр дугайында чүгле М. Сундуйнуң номунда бижитинген" дээни шын эвес болду. Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан. Иван Кузнецовтуң "Саяндан Ровно чедир" деп номунда тыва эки турачыларның чыскаалыпкаш, Ленин кудумчузун куду паромче марштап ораарын төөгүлүг болушкунда оон кырган-ачазы Серге-Байырны ады бирги взводтун одуруунда бар. База Василий Пивоваровтуң "Добровольцы" деп номунда "Список славы" деп эгеде Серге-Байыр Куулар Өргөөвичини мөңгөжидип бижип каан. Ол ышкаш Чөөн-Хемчик кожуунун Чыргакы сумузуунун бир кудумчузун база оон ады-биле адаан. Оолчугаш КАРА-ООЛ.

чаартылгалар болуп турар-даа болза, И. В. Сталинниң ады Россияның сагыжынга уттундурбас политиктерниң бирээзи болуп артар. Уш чыл бурунгаар Санкт-Петербургу хоорайга Россияның төөгү талазы-биле эртемденнери чыгып, эртем-практиктиг конференция эрттирген. Түңнелинде социологтар Россияның бурунгаар хөгжүлдезинге төлөптиг

баштыңчыларын база угаадып билер турганы ол-дур. 1959 чылдың декабрь 21-де Англияның премьер-министри Черчилль депутаттар палатазын Сталинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 80 харлазынга таварыштыр кыска чугаазына мынчаар демдеглээн: — Кончуг берге үеде Россияны шылгараңгай угаанын, чайгылыш чок полководчу Сталинниң удуртуп турганы Россияга улуг аас-кежик болган. Оон бүгү амьдыралы каржы болгаш дүрген өскерлип турар ол үе-биле холбашкан-даа болза, чер кырында эң шыраак политик болуп төөгүгө арткан. Ол бодунун дайзыннары-биле бодунун дайзыннарын узуткаан кижилерниң бирээзи. Сталин шылгараңгай угаанын кижилерниң бирээзи чораан, орта деннежир кижиге ол үеде делегейде турбаан. Ыяш андазынныг Россияны атомнуг чөпсөктер кылдыр арттырып каан. Сталинниң бир дугаар дайыны деп санадып чораан Черчилль безин ындыг түңнелди үндүргени делегейниң чамдык политиктерин безин кайгаткан. Ада-чурттуң Улуг дайынын тиилээниңден бээр 55 чыл оюн байырлап эрттирип тургаш, И. В. Сталинниң адын оюн эртпес ужуруг бис. Ол дээрге төөгү-дүр, ону кым-даа солуп шыдавас, төөгүнү чон тургузар болгай.

Ол үеде чурттап чораан кижилер, Ада-чурттуң Улуг дайынын киржикчилери, И. В. Сталинни улуг чоргаарал-биле сактып чугаалажып чорууру таварылга эвес. Амгы үеде чуртувус экономиктиг кризиске таваржып, аштүрэнги чорукка базындырып келгеш, база катап Сталинни сактып, оон портретин тудуп алган митингилеп турар-даа улус турду. Ол дээрге шынын сөглөп турары ол-дур. Төөгү талазы-биле И. В. Сталинниң намдарын ажып көөр болзувусса, солун-даа, нарын берге-даа политик болгаш күрүне ажилдакчызы дээри билдинип келир. И. В. Сталин чүгле политик, күрүне ажилдакчызы болурундан аңгыда, төөгүлүг улуг ажилдарны бижээн. Национал харылзаалар талазы-биле бижээн ажилдарын кандыг-даа эртемден солуп шыдавас. Кижиге чүдүүр чоруктуң болгаш ханныг репрессияларга Сталинниң ады холбашканы-биле оон бижээн ажилдарын эртемденнер сайгарып, эртем ажылын кылырын хоруп каан турган. Хостуг демократия, ажык-чарлыг чорук үезинде оон ажилдарын катап ханы өөренип көөр болза, частырыг черле болбас боор. Ол бодунун үезиниң шылгараңгай угаанын кижилеринин бирээзи деп XX вестин төөгүзүңгө артар ужуруг. Сергей ХЕРТЕК.

Ада-чурттуң Улуг дайынын тиилээниңден бээр 55 чыл оюн байырлап эрттирип тургаш, И. В. Сталинниң адын оюн эртпес ужуруг бис. Ол дээрге — төөгү-дүр, ону кым-даа солуп шыдавас, төөгүнү чон тургузар болгай.

КУДУК

Чайгы шагның нүүрт-изиг халынынга,
Саамчырда шаттар, белдер кыптып чыдыр.
Сарыг диштиг өрге күжүр эленайнып,
Шартылаалар соо-биле илгип бар чор.

Кудук, кудук, кудук
Хууннап узар ханы кудук.

Онгап-суксаан малчын кижик сыйкырага,
Черге четпейн салбагар ак дузак апаар.
Ооругга бөкпек турган чылгы малды
Шиилээн маастар кыңчыктырбайн айдап кел чор.

Кудук, кудук, кудук
Курайлап каан ыдык кудук.

Хедер, шоолааш кодан сүрүг баскатажып,
Хыын хандыр кара сугну ыгыдып тур.
Хелескелер хөкпештерни хойзу каапкаш,
Кенгир хая адаандыва куураш диди.

Кудук, кудук, кудук
Хуулган чаагай ховар кудук.

Суглап чоруур даңгына кыс чунуп алгаш,
Суук чажын эде суйбап көрдүнүп тур.
Чиргилчинде шаарашкан

чорумалдар
Чигир, боова, ак чем аймаан чалаар деп чор.

Кудук, кудук, кудук
Кургаг шатта чангыс кудук.
Владимир КАРА-САЛ.

ЧУРТТАЛГАМНЫҢ КОКПАЗЫ

Чырык черге төрттүнген үемден бээр,
Чылыг чайлар, соок кыштар хей-ле эрткен.
Эрэн шокар чуртталгамның оруктары
Эстип-хайлып ис чок чидип бүде бербээн.

Амыдырал шуурган хады улуп, бөөлдеп,
Арнымдыва алагадап, улдап чорда,
Салым-хуумнуң кадыр-берттиг кокпазынга
Салдынмадым, тура-соруум кошкатпадым.

Арбын чонум аразынга алалатпайн,
Ажыл-ижим холдан салбайн, суларатпайн,
Бузут-хайга, чинниг бакка удур туржуп,
Буян-биле сеткил-чүрээм холбап чордум.

Эглип баткан оорга-мойнум хендирбези—
Эстип читпес чуртталгамның сорбузу-дур.
Кастыктарда хырааланган бажым дүгү—
Халчып эрткен чылдарымның изи ол-дур.

Эрткен кокпам, чуртталгамны чектесем мен.
Эки хүннер чергелештир база турган.
Уян чүрээм ханызында таалал кылдыр
Уттундурбас чырыткылыг артып калган.

Кудай багы арлыры дег, сеткил өйгөн
Кударалдар, мунгаралдар соон дарый
Аяс хүннер солаңгылай чыры чораан
Аас-кежиң чүден арбын чылдарым хей
Алексей ЧЫМБА.

СҮТ-ЛЕ-ХӨЛҮМ

Мөгеннелген чалгылары Мөнгүнелдир бырланнашкан,
Мөчөк-мөчөк шыгганнарлыг Мөгелернин чурту Сүт-Хөл.

Агымнары дүргектелген Ак-көк Хемчим оккур-ла ийин,
Сүт-Хөл оглу девип турда,
Сүрлүг-түрлүг эзир-ле ийин.

Хүреш болган чыштарга Күштүглерниң аразындан
Сүт-ле-Хөлүм экер оглу Шүгүлү бээрге, чоргаар-ла ийин.

Авыралдыг чуртувуска Амыдырал мөнгези дег,
Сүт-ле-Хөлүм начыннары Чүс-чүс чылда шүгүлүп чорзун!
Адыг-оол НАМГАЙ-ООЛ.

ЭМИ-ДОМУ БОЛГАЙЛАР ААН

Баян-Дугай уундан келген Бардам салгын хостуг чаннап,
Ортун карам чаактарын Ошкай каапкаш, ыңай болду.

Чадаана хем чалгылары Саяк базып, сүржүп келгеш,
Эштир бодаан эжимейни Эчигейлээш, арлы берди.

Аныяк эр — тыва кижик, Арагалап азып тояап,
Бачыт кылып, бак сөс эдип, Бардамнанма, боданып көр!

Аныяк эр — тыва кижик, Арын-нүүрүн букка сатпа,
Аас-кежиң — шынын тып ал! Азаларның кулу болба!

Өлчейлиг бо чуртувуска Өөрүп чуртта, угааның бол!
Бичилерге акы болуп, Биче сеткил көргүзүп чор!

Улугларга дунма болуп, Уян чымчак, дузааргак бол!

(Уланчызы, Эгеги № 36, 39-47 "Шында").

Эр улус баг-манчак сонуургаар болгаш садыг даштынга турган ашактар чаа хаарылдаалаан чонгу дег сарыг багны караанга чоокшуладып топтаарлар-даа, быжыын шенеп тырткылаарлар-даа. Ол өйдө Семис-оол чедип келгеш, багны база тудуп көргөн. Буттаар-Самдан мөгениң кара күжүнүн дугайында чүгле дыннаан болгаш хөк бодап, бүзүрелди-биле: "Багны үзе тыртыптар болзуңа ап ал, акым" дээн. Семис-оол хүлүмзүрээш олче көөрге, оозу баштактанмаан боорга: "Магалың але, оол!" дээш хомут-баан долгааш тыртыптарга, оозу ийи аңгы келген. Дүжүнде-даа ындыг болуушкун манаваан Буттаар-Самдан: "Тфүк хайт! Хайыраан баамны!" деп халактаан. Турган ашактар карактарыңа бүзүрөвейн, ирик баг болгай аан джижип, багны бир чартың ийи кижик тыртып долгаан — үстүр чүве кайда боор! Хоочун мөге мөөрейниң моожазын ынчап ап алза-даа, каш хонганда ийи кезек багны дедир Буттаар-Самданга берипкен. "Аксы деспес улусту бичи кезедип каарга эки чүве" дээн деп назынында улус чүвези алыксаваас мөзүзүн ынчаар ойзу илереткен.

ОҢДУНДА БЕ, СУУНДА БЕ?

Та каш ада бурунгаар ыдыктыг Сүт-Хөлче эртине даштарны "Сүт-Хөлден кезээ мөңгедө мөге үзүлбезин!" деп шишпээш чажыпканыңа ам удурланыры берге. Амыдырал ол сөстөрниң дириг херечизи бооп бадаткаан. Бүдүн чүс чылды дедир тырткаш, кижиден өске күштүг, бо

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ

ХҮРЕШ "БУРГАНЫ"

Эссе-тоожу

оранга төрттүнген кайгамчыктыг мөгелерни бээрледи адап, санап-даа боор бис. Аът кырындан инек үңгериптер, сөөлүндө хөрээ тудуш болган Түлүш союзпанның ады чон аразында дириг хевээр.

Дага чок адын кылама кежилдир чүктепкен Ондар Шойданның көдүргөн дажын 80 чылдар эгезинде Сүт-Хөлдүн спорт ажилдакчылары быралап тургаш албан-биле дензилээрге, оозу 420 кг болган! А Донгак Дарыжыктын көдүрер-дажы 280 кг баскан! Хөлчүктүг чурттуг лама сагылыг Көргүй-Сундуй 40 хар ажа бергенде, хүрежип эгелээш, Чадаанага 256 мөгеге шүглүп үнгөн! Сарыглар төрөл-аймааның Сталин Сарыг-оглу та канчап Моолче кире бергеш, бир шагда Москвага моолдарны ылап октаанын бадаткап, бетики бир аймактын мөгелерин кыра октаан таварылга база бар.

Хеп-хенертен 16 харлыындан эгелеп шүглүп, девип эгелээн, хөй улустуң сактыышкын-нарында дириг хевээр артканы-биле төөгээнвис мөге Сарыглар Семис-оол сөөлү катап төрөөн черинге 50 харлыында шүглүгенин чон утпаан. Бо ийи саннарның аразында ол хүрешкен назынында ниитизи-биле 40 ажыг катап шүглүгөн бооп турар! А мөге Семис-оолду оң дунмазы мөге Ондар Кошкар-оол-даа, хөй чылдарда Тыва иштинге шүглүп келген оон чаңгыс чер-чуртуу Ондар Сүүр-оол-даа солаан. Мөге Сүүр-оолдун мөге төөгүзү узун болгаш онза арыннарлыг ол боду мөге Узун-Кадайның адазы Ондар Оруспайның төрөл-аймаандан укталып үнгөн бооп турар. Чааскаан өгнүн дөрүңге чыдып аарга, дөр ширтээн эжелептер мөге Сүүр-оолду алдан-дургун

уктуг мөге Ооржак Дапыл солупту. Ол база Тывага хөй шүүлген болгаш ооң мөге төөгүзүн база чугаалай бээр үевис чедип кээр. Мөге Дапылдың соондан шуушкан мөге оолдар үзүк чок!

60 чылдар төнүп, 70 чылдар эгезинде төрөөн чериниң адын баганалаан, чарынныгын адаанга дүшпээн бөөлдээр, балдырлар мөге Ооржак Апыш-оол динмиттелди; Барыын-Хемчикке 18 харлыында 128-ке шүүлген, "буттадым, буттадым, акым!" дээш, албан буттаар, мөге Семис-оолду ол улгады бергенде, үжүүрде бир октаанда мөге Ооржак Өлзей-оол тывылды; онааның аар, чинги хамаанчокка кайгамчыктыг бөөлдээр мөге Ондар Чалчык турду. 70 чылдар адакталып, 80 чылдар маң кирип чорда, кедергей холу күштүг болгаш чая тудар мөге Күжүгет Сыын-оол-даа; салгаргаш дүжүрер мөге Сынаң-оол Николай-даа; яңзы-бүрү аргаларлыг мөге Монгуш Кызыл-оол-даа; чараш хүрештиг, хөй аргаларлыг мөге Ондар Николай-даа Сүт-Хөлүнүң адын каяа-даа сыйкадылар.

80 чылдар эртип, 90 чылдар көстүп кээрге, күш-биле хүрежир мөге Дулдуй Михаил, буттаар болгаш колдук адаа кирер мөге Донгак Уран-оол, салгаргаш чая тудар мөге Амир Монгуш, кадыг хүрештиг мөге Күжүгет Бежендей, база ындыг хүрештиг мөге Донгак Кайгал-оол төрөөн чериниң адын улам быжыктыр баганаладылар.

Бо аныяк мөге эрлернин аразындан чүгле мөге Бежендейниң дугайында чүгле эрткен үеде чугаалап апарган үүлелиг бис: "Ол октап чораан, ол шүглүп чораан, ол үжүүрлежип чораан" деп. Мөге

Ак, хоюг, чараш холдар

ЧИН — ЧУНАР-САВАҢ

Шаандакы тывалар дөгөргөн малының барык чүзүн-даа октавайн ажыглаар чораан. Мыйыстан дыргак, өөк, соруул, эмискик кылыр. Улуг-хырын чини-биле эмненир, чингеш-шөйүндүлөр чини-биле чунар.

Доңатта дөгөргөн шээр малдың шөйүндүлөрүнүн чинин оң бир ужунга сы туткаш, үзе кескеш, уштарын богулапкаш, доңуруп аар. Хол чуурда дон чинниг шөйүндүдөн бичинни үзе кескеш, картын сывыра тыртып кааптар. Ынчан шөйүндүнүн кангыры (иштинде шаарланчак ак карты) дон чинге хамык ферментилери-биле катай хоорлуп чыдып каар. Чинниң бодунда база ферментилер, ажыктыг бактериялар

болгаш өске-даа онзагай хуулгаазын бүдүмелдер долу. Оон ынай ында майылаанын гормоннары, өт бар.

Ол бүгү чүүлдүн каттышкан холуксаазы-биле хорлаан холду эмнээр, кешти чымчадыр, хир арыдар. Ынчангаш холдар, оон салаалары ак, хоюг, чараш апаар. Чуур бүдүмелдерге өт киржир. Шаанда эът комбинаттарыңа мал өдүн чыгаш, ону алгы-кеш чуурунга ажыглап турган. А кангыр-биле биеэги тывалар чылдын кайы-даа үезинде эмненир турган.

Ойдуп БАРТАННЫҢ
"Тываларның национал чеми болгаш чем үнүштери" деп номундан.

БЕЛДИР ОВАА

Өргүн чонум өйлеп-өйлеп, Өршээл дилээр Белдир-Оваа. Өлчей кежиин өргүп сунар, Өндүр, байлак өскен черим —

Белдир-Оваа, Белдир-Оваа
Белээм болзун ырым сунай!

Арбын чонум аалдап келгеш, Амыр солчур Белдир-Оваа.
Ачы-дуза, буян-кежиин Алгап йөрээр алдын өргээм.

Белдир-Оваа, Белдир-Оваа
Белээм болзун үнүм сунай!

Салгал-угум чыгып келгеш, Саңын салыр Белдир-Оваа.
Саржаг, далган тыва чемин Чажып, тейлээр Ыдык черим.

Белдир-Оваа, Белдир-Оваа
Белээм болзун ырым сунай!

Эдээн дургаар көвей өглер Эреге дег кожа-кожа.
Ачам-авам, акы-дунмам Ам-даа ында орган-даа дег.

Белдир-Оваа, Белдир-Оваа
Белээм болзун чүрээм сунай!
Шулуу КУУЛАР.

ЧАГЫГ

Ада-иен чоргааралы — Аажок онза оглу болам!

Өөрүң, чонун сени көргеш, Өөрүп, чаптап чоруур кылдыр Ажыл-иштиң дарганы бооп, Алдаржы-ла, Тыва оглу!

Эриг баарлыг чараш кыстың Эргим ынак эжи болуп, Чечек ышкаш чуртталганың Ээзи болам, Тыва оглу!

Ирина ДАРМА.
Ээрбек школазының башкызы.

Семис-оол моолдар-биле хүрежир таварылга турбаан-даа болза, ооң салгалы мөге Бежендей оларның эң күштүү-биле мынчанган-дыр. 90 чылдар эгезинде Самагалдайга "Сандан ыяш" байырлалына хүрешке дөрткү салыгда мөге Бежендей Моолун эң дээди аттыг — Авырга мөгеи Балчиням-биле таварышкыш, октажып чадап туруп бергеш, деңге дүшкен. Катап салырга, ынчан харын октаган. А Улан-Батор хоорайга Азияның бирги чери дээш самбо хүрешке болган маргылдаа соонда моол хүреш салыптарга, Авырга мөге Балчиням ийги салыгда тыва мөге Бежендейни амалап алгаш, бундан шак ажыг үе иштинде ону октап чадап, боду моорап кал чазып, пат боорунда кагган.

База-ла мөге Семис-оолдун салгалы, база-ла кадыг хүрешиг мөге Кайгал-оол бо чылгы май 8-те Чаа-Хөлдүн Кызыл-Дагга хүрешке Моолдун күрүне Начыны 140 кг деңзиге Бахытка үжүүрүнге таварышкыш, ол ыйгы дег эрни буттааш, чаш уругларгылаштыр баш ажыр шывадапкан. Бодунуң үезинде мөге Семис-оолдун: "Ча, калгалар-биле чүзүн ынчап турарыл ону!" дээни бодунга менээргел эвес, эртем-суолдун эге чадазын арта баспаан-даа бөдүүн араттың, тыва кижиниң күжүнүң деңгелин өттүр билген, ханы болгаш мерген утталыг сөстери болганын бо таварылгалар безин херечилей-дир.

90 чылдар ортан үезинден эгелеп дүрген хүрешиг мөге Монгуш Вячеславка, кандыг-даа арганы кыла кааптар мөге Хертек Андрейге, хүрежи оожум-даа бол, бодунга бүзүрелдиг мөге Монгуш Артышка Тыва иштинде октаптан мөгелер чүгле ийи-чаңгыс.

А Тыва иштинге сөөлгү чылдарда кымга-даа октаптайн турар, Наадымарга 8 улай шүүлген, Чаан мөге Монгуш Аяс-биле акызы мөге Влади-

мирниң иези Кара-Бызаа угбай Сүт-Хөл чурттуг боорда, мөге Семис-оолдун иези мөге Узун-Кадай-биле ол төрөл дазылдыг.

Мындыг мөгелер турган болгаш бо хүннерде бар болган журундан-на, Сүт-Хөл чону "оьдунда бе, суунда бе?" деп баштак-биле оранының дугайында чоргаарал-биле чугаалай бээр чүвези оозунда. Аныяк мөгелер, часкы көк дег, адаандан доктаамал өзүп-ле оорар, хоочуннары сүме-чагыын берип, хүреш база назылыг деп чүвени билир болгаш кыдынче чайлап-ла турар — бойдус эргилдези дег, мөге үзүлбес оран. Тыва кижиден төөгүде эң-не баштай спорт мастери деп атты Сүт-Хөл довураан кызыл-даван бурулады маңнап өскен Ондар Федор биле Ондар Өргелээрниң алганы база таварылга эвес. Тыва хүреш мында чүгле оюн-мөөрей эвес, ол амыдыралдын чыда калбас өөрүшкү, мунгаралдыг овору апарган. Бичи чаштар иезиниң эмин салбайн хүреш шимээнин-не дыңнай бээрлер, ол аялга хүн келген тудум карактарга тода көстүп, меделерге улам сиңигип кирип эгелээр. Аът хөөрээринден артык, мында чон эр, хөрээжени ылгал чокка мөге хөөрээр. Мөге болуру ие угундан дээрзин чаңгыс Узун-Кадай ие-өгбезиниң чырыткылыг төөгүзү бадыткал боорда, ооң уламчызы амгы кавайлыг чаштарның та кайызынга дүжүп чыдар.

МӨГЕНИҢ БАЙЫ

Хүреш тыва кижиниң ханы-биле тудуш-даа болза, ол кижини азыравас. Алган шаңналын безин бодунга шиңгээдип аарының орнунга чонунга өргүп чораан мөге Сарыглар Семис-оол колдуу-ла мал малдап, чылгычылап, шээр чүве кадарып чораан. Сүт-Хөл Сарыгларларның боттары-даа, Бора-Тайга сумузунуң бүгү чонуда ат-сураглыг мөгезиниң адын, тыва чаңчыл сагып, дорт адавайн "Чемпион" дээр чорааннар. А чоок улузу — кады төрөөнери, өөнүн ишти Хүрең харын-даа эргеледи аарак "Чемпий"

дижирлер. Ооң хүрежип, шүглүп турган чылдарында шыырак мөгелерниң чингине тыва аттары — Начын, Арзылаң, Чаан кагдынган, чаа "чемпион" деп сөс тыптып келген, ону адаарга безин сүртенчиг-даа, чоргааранчиг-даа — район чемпиону! Область чемпиону! дээн ышкаш. Адаттыңыр-даа ол орус сөс ынчаар-ла кымга-даа кагдырбас мөге чыпшына берген.

Тыва кижиниң байы малында эвес, ажы-төлүнде ийик. Мөге Семис-оолдун улуг оглу, адазы дег томаанның Чанчып хүрешпейн чыда-ла, хып дээн аныянда хенертен эгиттинмес улуг айыылга таварышкан. Амыдырал аңаа кээргелдиг турган болза, ол база бир белен эвес шыырак мөге боору чадапчок. Ындыг бүзүрел барымдаалыг бадыткалдан ужукталган, чок апарган аныяк оолдун мага-бодун эмчилер кезип көөрге, ооң хөрээ тудуш болган! Хемчик унунда ат-сураа салгалдан салгалче дамчып барла чоруур мөге Арбак-Огдунун дег, мөге Союспанның дег эгилериниң аразы кегжир ышкаш чүве-биле тудушкан болган. Мөге Семис-оолдун уруу, ам Түлүш Долзат иези дег бүдүштүг томаанның болгаш Суг-Аксында эге школаның директору. Ол адазының дугайында бижиттинген чаңгыс домак-даа, дыңнаан чаңгыс сөс-даа халас ытпас — демдеглек, бижип ап чоруур. Мөгениң хеймер оглу Сарыглар Александр бүгү назынында иштики херектер шугумунга ажылдап келген мөге кырган-ачазы Дадарыкпайны дөзөп, ам бо хүнде Хову-Аксында орук шимчээшкининиң айыыл чок чоруунуң күрүне инспекциясында ажылдап турар. Ол хүрешпес, мөге болуру ие угундан ийик.

СӨӨЛГҮ САКТЫШКЫН

Мөге Семис-оол төртүтүнген ораны — Бора-Тайгазындан өскээр каяа-даа чурттаваан. Ооң-биле сөөлгү катап 70 чылдар ортан үезинде ол шагдаа акызын

ажаажып келгенде, ужурашкандыр мен. Ооң мага-боду дап кылдыр бичилей берзе-даа, сөөккүрү ылап-ла тодараттынып келген чораан. Сол-менди айтыржып, ажыл, амыдырал дугайында хөй эвес сөс солушканывыстан аңгыда, үе турган-даа болза, биеэгиде дег, мөге, хүреш дугайында аравыста чугаа болбаан. Кижини бичи чорда, чамдык улуг улус бо кижиниң мөге угун сураан, хөрөөн, холун суйбаан, өске оолдар-биле хүрештирген, кандыг-бир арганы айыткан турар болгай. А мөге Семис-оолдун бистиң аравыска-даа, кулак ужу-биле-даа дыңнап турарывыска улуг улус аразына-даа "хүреш" деп сөс эдип чораанын дыңнаваан мен. Ам бодаарга, ол иезиниң аазы-биле чаяаган мөге болгаш бодунуң үезин ылгаар бодалы чок турган хире. Бир каш чыл эрткенде, мөге аараан деп сураа дыңналды. А ынчан ооң кыс дунмаларындан кижини дыңнап көрбөөн медээ келген. 80 чылдар эгезинде оларның акызы Кызылга республиканың туберкулез диспансеринге эмнедип чыткан кижини-дир, эмчилер канчап-ла шинчип кээрге, мөге Семис-оолдун хөрээ тудуш болган! Бурун шагдан бээр мөге кижиниң хөрээ тудуш болганын ол кижини чок апарганда, чер кырынга ажааганда, элээн үе эрткенде, билеп ап чораан болгай, а ынчан ол дириг турда тодараттынды! Ындыг хөрөктүг кижиниң ээгилери тудуш болгаш кандыг-даа аар чүве көдүрерге, эглинневес, быжыг болуру чугаа чок. А бүдүн чүс чыл иштинде биске ийи-үш-ле ындыг тудуш хөрөктүг мөгелер төртүтүнери магат. Маңаа немей, Бора-Тайга улузунуң чугаазы-биле алырга, мөге Семис-оолдун иези мөге Узун-Кадайнның хөрээ база тудуш болган дээр! Сураглыг мөгениң угунда эр улузунуң назыны кыска — алдан хар чедер, четпес. Мөге Сарыглар Семис-оол база-ла ол үүледен эртпээн, 57 харлыында, 1984 чылда төрөөн черинге —

Бора-Тайгага төнмес уйгузун удуй берген. Чалыы шаанда кайгамчык чараш бүдүштүг эжи Хүрең ооң соонда мөнге уйгуже кирген.

Чугаа эгелээн үеден бээр хөй он чылдар караңгынып эрте берген. Сураглыг мөге Семис-оолдун ынчан Бора-Тайгадан келгеш доктаап, дүжер бажыны амгы Чогаалчылар, ынчангы Советская кудумчунуң үстүү бажында ол-ла хевээр тур. Чүгле аңаа ак шайын аартап, аразында эки-багын чугаалажып оргулаар ол бажының ээлери-даа, дирткара мөге алышкылар-даа ам чок. Ынчангы аът ооргарындан дүшпес, аңаа кээр шоваа кыс Чылбак ам Секпер кырган-авай апарган, ындында Монгуш Байыскалы кудумчунда мөге акыларының чырыткылыг чылдарын ында-хаая сактып келгилээш, улуг тынгылаар. Ол хеймер кыс дунмазы Бавук-Кара-биле иелээ ам хандыр сактып оорарга, ада өлүрге, чүгле оглу артар эвес, алдары чүден дириг бооп турар. Чылдар эрткен тудум, мөге Семис-оол дугайында сактышкыннар тоолчаан домакче шилчип бар чоруур. Хүрешке Семис-оолдун үези деп бүзүрелди-биле чугаалап боор чылдарның бир кезинге таварышканым ол. Улуг мөге-биле кудашкы-даа болза, аравыс бүдүн салгал хире болгаш ооң делегейинче кирип шыдаваан-даа болзумза, ам ол үени дедир эгилдирерин бодап, ооң угун-төөгүзүн, мөзү-бүдүжүн, чырык черге кызаш кырган амыдыралының кезик-чамдызын уран сөс-биле илереткеним хүреш сонургаар эр хиндиктиг кижиниң кичээнгеин угландыра бээри чадапчок. Мээң сагыжымда сураглыг мөгениң овор-хевирин, тыва чуртунга хүреш бурганы турган болза, ооң олудун ол бүзүрелди-биле ээлээр кылдыр артып калды.

1999 чыл. Декабрь ай.

"БОМБАЛААШКЫН"

Бо "бомбалаашкын" дугайында Арипов боду меңээ чугаалаан-даа болза, ооң эгезин бодум база көргөн кижини мен.

Бистерни, ада-иелериниң холундан чоокта чаа үнүп, мында, шериг албанында чаа-ла 2-3 хонуп чоруур "бышпаан, ногаан" шериглерни, бир хүн столоваяга дежурныйладып каан. Ак-көк Тывадан мен, изиг ышкам Таджикстандан Арипов, акы-дунма Украинадан Сосюк, Эстониядан орустар ышкаш сапсарыг-даа болза, көңгүс орустап билбес эстон оол Орбакас суглар аза-муна орустажып, Н дугаар танк өөредилге кезээнин кыдында ногаа шыгжамырындан аш-чем продуктулары үндүрүп алгаш, улуг идер тергеге чүдүрүп алгаш, шериг кезээнин өске талазында столоваяге сөөртүп турган бис. Склад (подвал) иштинде картофель, морковь, дузаан огурец, капустаң хөйүн канчаар. Өйлүг чемге өөрөнмөөн, үргүлчү аштап чоруур "зеленыйлар" дузаан огурец, морковьче халчы берип, далаш-биле үнгүп-ле тур бис. Сержантыларның алгы-кышкызының аайы-биле

столоваяда кара маң-биле ажылдап, аяк-сава чуп, картофель аштап турар өөрүвүстү сактып, кээргеп, мында "черпактар" (кырган солдаттар) чогуңга өөрүп, шөлээзиреп каап тур бис оң. Көңгүс мырыңай орустай албас, бот-боттарывысты шоолуг билишпес, чадажып чоруур хиревисте мактанарывыс кончуг болду. Ариповтуң чурту Таджикстанда хөлчөк улуг, Сосюктуң Украиназында кижини бажы хире, Эстонияда мырыңай кижини дөңмээ хире огурецтер, помидорлар, морковьтар үнүп турар болду. Чоп кончуг хоранның чоор дээш, борбак картофельче айыткаш, ийи холумнуң чедер шаа-биле улуг төгерикти агаарга чурааш, ындыг улуг "хартышка" Тывада үнүп турар деп шыныттым. Мээң ол мактанарышкыннарга өлүмнүг хары бериксөөн көргүзүүм оларга дыка-ла каттырынчыг болган. Чуглуп-ла тур бис.

— Че, чүге туруп бердинер? Чүгүңер алгаш чорунар! — деп, прапорщик аттыныптаан болза, та чежеге дээр аңаа турар турдувус ыйнаан. Арай багаай апаргылаан тергевис идип алгаш

чоруптувус. Халап чүве! Орук ара ижиннеривиске "чарлаттынмаан дайын" эгелээн. Хоптактанып хөй дустуг огурец чип алганывыстың хайы ол. Кижини бүрүзүнүң иштинден "дызырадыр аткан автоматтарның даажы, частышкыннар" дыңналып турган. Эң бергедээни кижини — Арипов. Узун кирбиктерлиг кара карактарын хойган инектин дег кылдыр улгаттыр көрүп алгаш, ажит чер дилеп маңнап тур.

Ротавыс ыракта, столовая ындында, беш к а т ж и й и г и Ы н а а р т э э р "дээрге, эмин эрттир ырак. А чоогувуста 5 кат бажыңнарда өске роталар. Шериг чуруму езугаар, ылаңгыя бо Афганистан-биле кызыгаарлашкак черде шериг кезээнге, кым-даа өске ротаже кирбес ужурулуг. Шыдап чадааш, Арипов эң чоокку ротаже маңнап-ла кагды. Халып бар чыда буттарың олуй-солуй баскаш, кезек туруп-даа аар. Оон база-ла халып ынай болур.

Ээн ротаның дневальный (дежурный шериг) база-ла "зеленый" оол эжик чоогунда

телефон кадарып турган. Канчангаш-ла көөрге, арны-бажы кижини көөр арга чок коргунчуг, ийи караа турлур чедер берген танывазы солдат маңнап кирип ол у р г а н. Кызыгаар эр-тип, ийи-чаңгыс чедип к е л и р д у ш -

маннарының үүлгедилериниң дугайында дыңнап шаг болган чаа солдат танывазы кижини көөрге, сүртенчин-ле кончуг болган. Ам канчаар, хүлээлге күштүг: — Кай баарың ол? Кымга чор сен? — деп, дневальный оон оруун дуй туруп алгаш, айтырган.

Иштинде "мина частыр деп барган" девидээн Арипов дневальныйга тайылбыр кылыр-даа хары чок болган, ону ойтур идипкей, ротаже чаза булгап кире берген.

— Дежурный по роте, на выход! Нападение на помещение! — деп, дневальный алгырып четтиккен. Ол аразында рота командири биле ооң кабинетинге кады ажылдап олурган дежурный сержант бо үне халчып келгенер. Ыя аразында шериг кезээниң дежурный подполковник хыналда кылыр дээш база бо кирип келген. Чүү болганын

дневальный дыка дүрген илеткөөн. Кызыгаар чоогунга баш удур көрдүмөөн айыылдыг болушкуннарга пат кезээн офицерлер пистолеттерин уштуп туткулап алгаш, ротаны бир кылдыр "кызыгаар үрекчизин" оварымчалы-биле дилеп эгелээнер. Ол кайда-даа: оруннар адаанда-даа, шкаф иштинде-даа чок болган. Туалетче кеденип чедер бээрге, "дайзын" ында "бомбаларын" кам-хайыра чокка унитазче "октап" олурган. Аайын тыппаан офицерлер туалет эжини аядып алгаш, олче ыт чок кайгап турганнар. Демгизинге көөрдө, оожургаан Арипов оларны херекке-даа албаан. Дүште-даа чок "олуруп-олуруп" бүгү херээ доосту бээрге, идик-хевин эде-хере тыртып алгаш, чүү-даа болбаан, кымны-даа көрбөөн чүве дег, бүгү чүвениң чагаай болуп эрте бергенинге өөрүп, сыгырып басып үне берген. Дежурный сержант өске ротаже чаза булгап кирип келген кулугурга кеземче көргүзериң чөпшээрээрин офицерлерден дилээн.

Олар каттыржып-каттыржып: — Бо удаада тиелеттирген-дир сен, эш сержант. Дайзын чаза булгап кирип келгеш, ротаны "бомбалап" каапкан-дыр — дээннер.

Борис ОНДАР.

Барымдаалыг чечен чугаа

АКЦИОНЕРЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

“Кызылдын хлеб комбинаты” ажык акционер нитилел бо чылдын

июнь 9-та эртенгиниң 9 шакта эрги хлеб заводунун бажынынга (Заводская кудумчузу, 2) от-чет-соңгулдалыг хуралды эрттирер. **ХҮН АЙТЫРЫЫ:**

♦ Бүдүрүлгениң 1999 чылда саң-хөө, ажил-агый чорудулгазынын дугайында чингине директорнун отчету.

♦ Чингине директорну сонгууру.

♦ Директорлар чөвүлелиниң кижигүннерин сонгууру.

♦ Ревизия комиссиязын сонгууру.

♦ Янзы-бүрү айтырыглар.

УЛУГ ӨРТЕККЕ

Дүктүн баштайгы болбаазы-радылгазын кылып турар Черногорск фабриказы улуг өртекке ДУКТУ хүлээп турар.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, “Агропромтранс” АТБ-зи.

БАЙЫРЛАЛ ХҮННЕРИНДЕ КАЯА, ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

МАЙ 5-ТЕ

9.00 шакта — “ТИИЛЕЛГЕНИҢ САЛЮДУ” деп чоннун чогадылгазынын республика фестивалы.

Болур чери: Улусчу чогадылга төвү.

МАЙ 6-ДА

15.00 шакта — “ТИИЛЕЛГЕНИҢ САЛЮДУ” деп чоннун чогадылгазынын республика фестивалынын тиелекчилериниң түнел концерти.

Болур чери: Улусчу чогадылга төвү.

17.00 шакта — В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынын артистериниң концерти.

Хөгжүм-шии театрынга болур.

МАЙ 7-ДЕ

17.00 шакта — Концерт.

Болур чери: Тываның күрүне филармониязы.

МАЙ 8-ТЕ

10.00 шакта — Чиик атлетика эстафетазы.

Арат шөлүнге эртер.

10.00 шакта — 20 километрге чиик атлетика чарыжы.

Болур чери: Кызыл — Эрзин автооруу.

11.00 шакта — Кызыл хоорайнын уруглар коллективтериниң концерти.

Болур чери: Культура болгаш дыштанылга парыгы. Делгелге залынын сценазы.

13.00 шакта — 18 харга чедир 128 оолдарнын хүрежи.

Болур чери: Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион.

14.00 шакта — Спортчу уг-шиг тыварынын маргылдаалары.

Болур чери: Культура болгаш дыштанылга парыгы.

16.00 шакта — Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 55 чыл оюнга тураскааткан хөй-нитиниң болгаш хоочуннарнын байырлыг хуралы.

Болур чери: Хөгжүм-шии театры.

МАЙ 9-ТА

10.00 шакта — Тиилелге хүнүнге тураскааткан митинг. Кызыгаар дайынчыларынын, Иштики херектер яамызынын, үндүрүг полициязынын болгаш каайлы албанынын ажилдакчыларынын чыскаалы.

Болур чери: Культура болгаш дыштанылга парыгынын аксында Маадырлар аллеязындан чыскаал эгелээр.

12.00 шакта — Арат шөлүнге театржыткан көргүзүг. Боттыынгыр коллективтериниң концерти.

14.00 шакта — “Шын” солуннун шаңналы дээш ХҮРЕШ.

Болур чери: — “Хүреш” стадион.

18.00 шакта — Арат шөлүнге аныяктарнын кежээки программазы. Дискотека.

22.00 шакта — Арат шөлүнге байырлал фейерверги.

500-КУ НОМЕР

“Тыва Республика” солуннун бир дугаар номери 1991 чылдын март 16-да үнген. Эргилделиг үе-чадада экономикактиг болгаш политикактиг чаартылгаларны чонга чедирер дээш рынок экономиказы-биле чергелештир төрүттүнген “Тыва Республика” чоннун ынак солуну апарган. Ол бо чылын 9 харлаан. Апрель 27-де оон 500 дугаар номери чырыкче үнген.

Борис ОНДАР.

СЕТКИМДИҢ ХАНЫЗЫНДАҢ!

Бистин ынак ачавыс **Михаил Сембиевич КАРА-САЛ** май 1-де 60 харлаар. Ол Хөндергей суурда чурттап турар. Ачавыска каң дег кадыкшылды, өөрүшкүнү база ам-даа хөй чыл бистин аравыска чоруурун күзөвишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

*Амыдырал оруктары берге-даа бол,
Алдан харны ажа басып чурттап келген
Авыралдыг ачавыска йөрээл тудуп,
Ажы-төлү черге чедир мөгейдивис.*

Уруглары: Сүге-Маадыр, Марина, Алимаа, Шой; кенни **Өнермаа, күдээлери Артур, Шолбан база уругларынын уруглары, хөй санныг төрелдери.**

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

АПРЕЛЬ 30. Улуг-хүн. Бо хүн баш дүгү таарарынга эки хүн. Улуг үүле-херек кылырынга чогумча чок хүн.

МАЙ 1. Понедельник. Баш дүгү таарарынга эки хүн. Аян-чорук кылырынга чогулгунур.

МАЙ 2. Вторник. Аян-чорук кылырынга чогулгунур эки хүн.

МАЙ 3. Среда. Янзы-бүрү ажил-херектер эгелээринге чогумчалыг хүн. Эм-дом ижип эмненип эгелээринге таарымчалыг хүн. Аян-чорук кылырынга чогумчалыг.

МАЙ 4. Четверг. Бо хүнде кылган буянныг ажил-үүле каш катап арбыдаар. Янзы-бүрү ажил-херектер эгелээринге чогумчалыг хүн.

МАЙ 5. Пятница. Аян-чорук кылырынга чогулгунур.

МАЙ 6. Суббота. Янзы-бүрү ажил-херектер эгелээринге чогумчалыг хүн.

Англи дылдыглар эвилели

ЛОНДОНГА КОНКУРСКА КИРЖИР

Хөйүнү мурнунга англи дылга чугаа конкурзун ТывКУ-га болгаш республика лицейинге эрттирген.

Ук конкурска студент Чечена Ондар болгаш лицейист Ира Соян тиилээш, Лондонга эртер 47 чурт-тун төлээлекчилериниң делегей конкурзунга киржир эргени чаалап алганнар. Бо конкурс 1918 чылдан бээр чоруп келген, 200 филиалдыг. Конкурска 16-дан 18 хар чедир назылыглар киржир.

Тыва — бо бедик чергениң конкурзунче РФ-тин республикаларындан бодунун төлээлекчилерин чоруткан баштайгы республика болган.

Моон мурнунда ол конкурска чүгле Москваның, Санкт-Петербурктун аныяктары киржи турган. Конкурска киржири төлөвирлиг, а Тыванын төлээлери халас киржир аас-кежиктиг болган.

Чон мурнунга англи дылга чүве чугаалаарындан ангыда, бистин төлээлеривис экскурсияларны кылдыр, театрларга баар, музей-лерни көөр. Британ езулуг парламентиниң ажилы-биле таны-

жар. Конкурс соонда олар англи өг-бүлелерге чурттап, оларнын амыдырал, культуразын көөр, чаа өнүктүрлери апаарлар.

Келир чылын ук конкурсту улам калбартыр, школалар, техникумнарны хаара тудар. Июль айда Оксфорд хоорайга бодур семинар-конференцияга киржир халас путевканы Тываның төлээзинге берген. Чедишккиннерни күзөдивис, кыстар!

Инна ПРИНЦЕВА.

КИНО

“НАЙЫРАЛ” кинотеатрынга Май 2-де

“Где 042?” (Россия)—15.10.
“В чужом теле” (США)—9.40, 11.30, 13.20, 16.40, 18.30.

Видеозал: “Смерть ради смерти” (Россия, детектив)—10.00, 22.00, 14.00, 16.00, 18.00.

Май 3-те

“В чужом теле”—9.40, 11.30, 13.20, 15.10.

Видеозал: “Мафиози: у нас все схвачено” (США, боевик)—10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00.

Май 4-те

“В чужом теле”—9.40, 11.30,

13.20, 15.10, 17.00, 18.50.

Видеозал: “Мафиози: у нас все схвачено”—10.00, 12.00, 14.00.

Май 6-да

“Тайна монастыря” (Китай)—10.00, 11.40, 13.20, 15.00, 16.40, 18.20.

Видеозал: “Выкуп” (США, боевик)—10.10, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00.

Май 7-де

“Куда идешь, солдат?” (Россия) 13.30.

“Тайна монастыря”—15.00, 16.40, 18.20.

Видеозал: “Выкуп”—10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00.

ЧАЛАП ТУР

Апрель 30-де Кызылда “Садыг-делгелге төвү” каттышкан бүдүрүлгениң аждышкыны болур. Анаа хөй-нитиниң барааннарындан ангыда, зоомагазин, ателье болгаш өске-даа барааннар садар адырлар ажыттынар.

Студент амыдырал

САГЫШ САЛЫШКЫН

Республиканың Улусчу чогадылга төвүнге Тываның найысылалында өөренип турар чаңгыс чер-чурттуглары биле Улуг-Хем кожуун чагыргазынын, сумулар чагыргаларынын, Шагаан-Арыгда албан черлери, организациялар удуртукчуларынын ужуражылгазын кожуун даргазы Виктор Пюрюна эрттирген.

Айткан хүнүнде, шагында Кызылдын студентилериниң чыжы эгелээн. Улуг-Хемден өөренип турар 454 сургуулдарнын барык шуптузу келген.

Төрээн черинден үнгеш, эртембилег чедип алып дээш кызып өөренип, амыдырап-чурттап турар сургуулдарынга кожуун чагыргазындан В.Пюрюна, Е.Шал-

ган, хоорай чагырыкчызы В.Сегбе, ТР-ниң Чазак Баштыныннын оралакчызы В.Хемер-оол, “Тыва-посредкомпания” АН-нын директору Б.Санчы, ДХ-ниң депутаты В.Кара-оол болгаш өскелер-даа сургуулдарга чымчак, эргим сестерни чугаалап, эки өөрөдилгелиг, быжыг туруштуг өөренип, чурттаарын чагып, сагыш-сеткил-

ди дүвүредип чоруур бодалдарын чугаалааннар.

Чалаткан студентилерниң болгаш башкыларнын мурнундан башкы колледжизиниң директору А.М.Ондар, сургуулдар Артыш Сарыглар, Урана Канзываа, Чойгана Кенен, Михаил Монгуш болгаш өскелер-даа улуг-хемчилерниң студентилери дээш ада сагыш човаашкына өөрүп четтергини илередип, эки өөренирин, быжыг сагылга-чурумнуг болурун азааннар.

Бо ужуражылга чүгле чыыш, таныжылга эвес, студентилерниң чайгы дыштанылгазынга хамаа-

рылгалыг хөй органиастыг айттырылганын эгезин салганы-биле ажил-агыйжы байдалга эркен. Кожуун чагыргазынын удуртукчулары улуг-хемчи студентилерниң 15 кижиге кижигүнүг студентилер чөвүлелин база тургускан. Оон даргазынга ТКУ-нун 4-ку курсчузу Алина Көк-оол, оралакчызынга башкы колледжизиниң сургуулу Михаил Монгуш, секретарынга ТКУ-нун студентизи Урана Канзываа сонгутканнар. Сургуулдарнын бо удуртулгазы Кызылда өөренип турар өөрүнүг бүгү байдалын Улуг-Хемниң кожуун, хоорай, сумулар удуртук-

чуларынга дыннадып турарын, ам өөренип турар келир үениң кадрларынын төрээн кожууну-биле харылзаа тудар чөвүлекчилери болган.

Улуг-Хемниң культура ажилдакчыларынын база студентилериниң деми-биле тургусканы уран чүүл концерти ужуражылганы улам сорук кириген.

Студентилер-биле ужуражылганың эн-не солун кезээ сургуулдарга төрээн чериниң белек-селек үлээшкени база болган.

Чодураа ДОНГАК. Шагаан-Арыг хоорай.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязынын коллективни.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимис-маа Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек, Кан-оол Сат.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР:

Нитилел-политиктиг килдис — 3-39-15

Медээлер албаны—3-34-98;

Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер.

Хемчээли 2 парламал ама.

Тиражы 4470.

Чагыг 46.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ “Тывакредит”, ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазынын чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары—Т 00007.

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадылгалары дээш авторлар боттары харыылаар.